

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ПЕТРА МОГИЛИ

САВЧЕНКО ВІКТОР АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 94:329.285(043.3)(477)“1903/1929”

**АНАРХІСТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ В 1903-1929 рр.:
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ, КОМУНІКАЦІЇ І МЕХАНІЗМИ
ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Підписано до друку ____ . ____ .2017.
Обсяг 1,9 авт. арк. Формат 60×84/16.
Тираж 100 прим. Папір офсетний. Зам. № ____.

Надруковано у друкарні видавництва «Астропринт»
(Свідоцтво ДК № 1373 від 28.05.2003 р.)
м. Одеса, вул. Разумовська, 21.
Тел./факс: (0482) 37-14-25, 37-24-26, 33-07-17.
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com

Миколаїв – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Рєєнт Олександр Петрович,
Інститут історії України НАН України,
заступник директора, завідувач відділу
історії України XIX – початку XX ст.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Тригуб Олександр Петрович,
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили,
завідувач кафедри міжнародних відносин та
зовнішньої політики

доктор історичних наук, професор
Турченко Галина Федорівна,
Запорізький національний університет,
професор кафедри історії України

доктор історичних наук, професор
Шляхов Олексій Борисович,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
завідувач кафедри української історії та етнополітики

Захист дисертації відбудеться 1 грудня 2017 р. о 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 38.053.02 у Чорноморському національному університеті імені Петра Могили Міністерства освіти і науки України за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Чорноморського національного університету імені Петра Могили за адресою: 54003 м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Автореферат розісланий « ____ » жовтня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. Є. Богданова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Розбудова ефективного механізму взаємовідносин державного апарату та суспільства неможлива без аналізу та врахування досвіду формування впливових суспільно-політичних рухів, їхньої прогнозованої діяльності. Представники сучасного анархізму проголошують активну участь громадян у самоврядуванні, децентралізацію, залежність чиновників і суддів від громад, що відповідає духу більшості демократичних конституцій. Доки існує державна модель організації суспільства, анархізм буде залишатися суб'єктом суспільно-політичного життя, зберігатиме свою актуальність. У переломний момент історії України формування та самоорганізація громадянського суспільства виявились у вигляді «прямої дії» – в епопеї Євромайдану, волонтерському русі, участі народу в процесах реформування в державі. Вивчення історії анархізму дає змогу краще усвідомити можливі альтернативні шляхи суспільного будівництва, ступінь життєздатності та впливу анархістських ідей, перспективи анархістського руху.

Нині, коли відзначається 100-річчя Лютневої революції, що змінила хід історії ХХ ст., 100-річчя Української революції, суспільство вимагає від науковців чіткого аналізу доленосних подій. У зв'язку з цим ліворадикальний рух становить особливий інтерес для дослідження, бо саме ліві партії зіграли вирішальну роль у революційних подіях того часу. Без глибокого й усебічного вивчення еволюції анархізму неможливо до кінця зрозуміти й осмислити історію революційного руху першої чверті ХХ ст., загальні процеси, що відбувалися в Україні. Учені досягли помітних успіхів у висвітленні сутності й специфіки революційних рухів, однак при цьому нерідко намагаються замовчати або подати в спрощеному тлумаченні «незручні теми». Безпосередньо це стосується оцінки феномену анархізму. Він розглядався як «маргінальне» вчення зі статичним змістом і незмінним набором елементів, але його потенційні інтерпретаційні можливості свідчать про незавершеність репрезентацій.

Наукова актуальність означеної проблеми обумовлюється й тим фактором, що в науковій літературі відсутні узагальнюючі й усебічні характеристики генези анархістського руху в Україні, як і не було поціновано його з огляду на сьогодення. Дискусійними залишаються й аспекти стосовно соціального підґрунтя явища.

Ідеї анархізму вплинули на соціальну історію та культуру більшості країн світу, сформували низку концепцій, рухів, субкультур, актуалізувавши питання громадського самоврядування. Водночас терористична практика анархістів кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. поставила доцільність їхніх ідеалів під сумнів. Дослідження теми спонукає до пошуків адекватних заходів запобігання можливому поширенню лівого екстремізму та тероризму.

Отже, тема, яку обрано для дослідження, має наукове, практичне та суспільно-політичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках теми науково-дослідної роботи відділу історії

України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України «Міста України модерної доби (кінець XVIII – початок XX ст.): населення, господарство, культурне середовище, форми управління» (номер державної реєстрації 0113U007386).

Об'єктом вивчення є суспільно-політичний анархістський рух.

Предметом висвітлення постає політична практика, механізми функціонування та комунікацій, організаційна еволюція цього руху.

Хронологічні межі. Поява в Східній Європі анархізму (як ідеології) й анархістського руху (як масового суспільно-політичного явища) хронологічно не співпадають. Власне, його ідеї проникли в Україну в середині XIX ст., однак рух постав із початком загального революційного піднесення в Східній Європі на світанку XX ст. 1903 р. визначено нижньою хронологічною межею, бо саме тоді анархістський рух уперше проявився як складова частина робітничого та селянського супротиву. Верхню межу існування руху обмежено 1929 р., оскільки саме тоді в УСРР відбувся розгром організаційно оформлених структур анархістів.

Територіальні рамки дослідження. Анархістський рух набув поширення на всіх українських землях у складі: Російської (1903–1917 рр.) та Австро-Угорської (1903–1918 рр.) імперій, УНР (1917–1918, 1919, 1920 рр.), Української держави (1918 р.), теренів під окупацією французьких збройних сил, «Збройних сил Півдня Росії», армії генерала П. М. Врангеля (1918–1920 рр.), УСРР (1918–1929 рр.). Особливу увагу приділено вітчизняним регіонам, де це явище набуло масовості – Південній і Лівобережній Україні.

Метою дослідження є комплексний, усебічний аналіз політичної практики анархістського руху, його організаційних форм і механізмів функціонування в рамках суспільно-політичних трансформацій в Україні першої третини XX ст.

Задля її досягнення передбачається вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми в історіографії, проаналізувати потенціал джерельної бази теми, охарактеризувати ступінь її репрезентативності й інформаційної достатності, окреслити методологічні засади дослідження;
- розглянути витоки та процес зародження, етапи розвитку та згасання анархістського руху;
- розкрити принципи формування та механізми функціонування анархістських структур, джерела їх фінансування;
- висвітлити організаційні форми діяльності й тактику опору анархістів, цілі й завдання їхнього терору;
- виявити основні центри анархістського руху, особливості його координації та регіональних комунікацій, соціальний склад, а також географію поширення та чисельність профільних організацій;
- визначити об'єкти пропагандистської діяльності, дати оцінку реальній силі та впливу, які мали анархісти в суспільних процесах;
- показати роль анархістів (їхніх конфедерацій, федерацій, асоціацій) у профспілковому, робітничому та селянському, в опозиційному та повстанському

рухах в УСРР в 1920-х рр., в Українській революції та визвольних змаганнях, з'ясувати особливості їхніх відносин із більшовиками та радянською владою, спроби махновців створити анархістське суспільство у «вільному районі»;

- визначити місце махновського руху, Конфедерації анархістських організацій України «Набат», течій анархізму (ілігалізму, «стихийного анархізму», махаєвщини, махновщини) у системі анархістського руху, можливість анархістської альтернативи в процесах першої третини XX ст.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що: *уперше*:

- на основі критичного аналізу здобутків історіографії, нововиявлених архівних джерел здійснено комплексне дослідження феномену й еволюції анархістського руху в Україні від зародження до згасання, що дозволило поглянути на нього як на цілісне суспільно-політичне явище. З урахуванням новітніх оцінок і підходів обґрунтовано методологію дослідження, визначено зміст понять «анархізм», «анархістський рух», «махновський рух», «анархістська течія», «анархістська федерація», «ілігалізм», «дикі» анархістські групи», «Конфедерація анархістських організацій України «Набат», «прямі дії», що є ключовими для вивчення порушеної в дисертації проблематики;
- проаналізовано рівень наукових знань (на сьогодні) з проблеми анархізму в Україні, встановлено, що джерельна база, яку було використано в дослідженні, є репрезентативною, достовірною, дозволяє розкрити означену тему, вирішити поставлені завдання;
- висвітлено форми політичної практики, методи агітаційно-пропагандистської й організаційної роботи анархістських структур в Україні, роль місцевих осередків у процесах трансформації суспільства в першій третині XX ст.;
- досліджено соціальну базу анархістського руху протягом усього часу існування, наголошено, що його головні репрезентанти намагалися підняти широкі верстви населення (робітників, селян, безробітних) на «прямі дії» проти буржуазної системи правління, білогвардійської та радянської диктатури;
- розглянуто генезу анархізму в Україні, зовнішні та внутрішні причини, що впливали на зміни в цьому русі, на його піднесення й занепад;
- дістали подальшого розвитку твердження про те, що:
- анархістський рух посів чільне місце в політичному розмаїтті першої чверті XX ст. в Україні, відтворюючи еволюційні тенденції світового анархістського руху;
- особлива роль руху анархістів у соціально-політичних процесах пов'язана з його метою радикальної зміни соціально-політичної, економічної, культурної парадигм світової цивілізації. Українські учасники доповнювали світовий анархізм новими формами у вигляді махаєвського та махновського рухів, «єдиного анархізму», «радянського анархізму» та ін.;

з'ясовано, що:

- упродовж 1905–1914 рр. великі українські міста – Одеса та Катеринослав (згодом Одеса та Харків) – стали центрами анархістського руху в Східній Європі;
- групи анархістів упродовж 1906–1909 та 1917–1921 рр. змогли повернути на свій бік частину робітників та безробітних великих міст Сходу й Півдня України, радикальну частину селянства Півдня та Центру України;
встановлено, що:
- рух анархістів не був хаотичним, він мав центри впливу (закордонні групи та редакції анархістських газет), «професійних» революціонерів, які виконували функції центрів, зв'язкових, комунікаторів, а з 1906 р. – федерації, асоціації та конфедерації;
- запропоновано нові хронологічні межі існування анархістського руху в Україні: середина 1903 – кінець 1929 р.;
- масовість руху створювали не члени анархістських «ініціативних груп», а армія співчувальників, які тимчасово та ситуативно підтримували анархістські «прямі дії» (учасники страйку в Одесі наприкінці 1906 р. – 3 тис. робітників; махновські повстанці та селяни, які підтримували махновців восени 1919 р. – приблизно 100 тис. осіб);
доведено, що:
- анархістський рух в Україні мав на меті «анархістський експеримент»: негайне будівництво нового суспільства разом із повною руйнацією старої суспільно-політичної системи. Для проведення радикальних змін анархісти намагалися підняти широкі маси до рівня «творців нової епохи», яка буде будуватися на засадах самоорганізації, самоконтролю, самоврядування, взаємодопомоги;
- «анархістський експеримент» планувалося здійснити за допомогою фізичного і психологічного насильства, використовуючи індивідуальний, масовий, економічний терор, «ліквідацію класів». Терор розглядався і як універсальна зброя – із «пропагандистською» метою для самопрезентації руху та роздмухування радикальних настроїв, для залучення коштів на проведення революційних акцій;
- реконструйовано форми та методи діяльності анархістів серед мас із соціалізації виробництва, залучення робітників до «прямих дій» та «прямої демократії».

Практичне значення одержаних результатів. Фактичний матеріал дисертації та узагальнення, сформульовані у висновках, можуть бути застосовані як у теоретичній, так і в практичній сферах. Зокрема, для підготовки синтетичних узагальнюючих праць з історії соціально-політичних рухів, Української революції та визвольних змагань 1917–1921 рр. Матеріали дисертаційного дослідження можна використовувати під час читання курсів з новітньої історії України, політології, соціології у вищих навчальних закладах для студентів-істориків і правознавців. Дисертація має також краєзнавчий характер, а тому може допомогти у вивченні досвіду формування та діяльності анархістських організацій на місцевому рівні.

Особистий внесок здобувача. Усі результати, наведені в підсумкових частинах дисертації, отримано самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження та його висновки обговорювалися на низці наукових конференцій і читань різного рівня: у формі виступів та доповідей на 20 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, на симпозіумі та науково-практичних семінарах, трьох конференціях за кордоном (Польща, Молдова). Загальну концепцію дослідження автором відображено в доповідях на Українсько-російському науково-методичному симпозіумі «Историко-культурное наследие человечества» (Одеса, 1992 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний тероризм: філософія, ідеологія і форми прояву» (Житомир, 2004 р.), I Міжнародній науковій конференції «Революції в Україні у ХХ–ХХІ ст.: співзвуччя епох» (Одеса, 2005 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри» (Одеса, 2013 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри» (Одеса, 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання зовнішньої політики України» (Одеса, 2014 р.), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави» (Одеса, 2015 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції «Архів – Історія – Сучасність» (Одеса, 2015 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Україна: становлення незалежності» (Одеса, 1993 р.), IV Всеукраїнській конференції «Розвиток історичного краєзнавства» (Луцьк, 1993 р.), V Всеукраїнській науковій конференції «Інтелігенція і влада» (Одеса, 2009 р.), VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «СНД: від тоталітаризму до демократії» (Одеса, 2012 р.), VI Всеукраїнській науковій конференції «Інтелігенція і влада» (Одеса, 2014 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри» (Одеса, 2015 р.), I Всеукраїнській науковій конференції «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса» (Одеса, 2015 р.), VI Conferinței Științifice Internaționale Raptul «Basarabiei, Nordului Bucovinei și tinutului herta 28 iunie 1940 (Chișinău, Moldova, 2015), Всеукраїнській науковій конференції «Народний Рух України: місце в історії і політиці» (Одеса, 2016 р.), Conferinței Științifice Internaționale Raptul «Acoperire în mass-media Stalin – represiunea comunistă și impactul social» (Chișinău, Moldova, 2016), III Konferencji naukowej «Z dziejów anarchizmu» (Szczecin, Polska, 2016), Міжнародній науково-практичній конференції «Революция 1917 года и гражданская война как определяющие факторы российской истории XX века» (Оренбург, Російська Федерація, 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри» (Одеса, 2017 р.), VI Всеукраїнській науковій конференції «Революції в Україні у ХХ–ХХІ ст.: співзвуччя епох» (Одеса, 2017 р.).

Публікації. За результатами роботи над темою опубліковано 3 монографії та 44 статті у наукових часописах і наукових збірках (7 – у закордонних), з яких 22 – у фахових; 22 – у наукових нефахових виданнях.

Структура дисертації відповідає поставленій меті та виконанню основних завдань дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел, у якому міститься 2 030 найменувань, і додатків. Обсяг основного тексту становить 385 сторінок, загальний обсяг дисертації – 564 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні та територіальні межі, сформульовано мету і завдання дисертації, розкрито наукову новизну та практичне значення, викладено інформацію про апробацію одержаних результатів і публікації.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** проаналізовано стан наукової розробки проблеми, джерельну базу дослідження, методологію.

У підрозділі 1.1. **«Аналіз історіографії»** розглянуто стан наукової розробки проблеми. Беручи за основу методологічні орієнтири, специфіку вивчення революційних рухів, виокремлено такі основні періоди. *Перший* – початок ХХ ст., який збігається у часі з поширенням анархізму в Російській імперії і завершується революційними подіями 1917 року. *Другий* – перехідний, який закінчився на початку 1930-х рр. у зв'язку з остаточним затвердженням тоталітарної диктатури та ліквідацією структур анархістського опору. *Третій* – початок 1930-х – кінець 1980-х рр., коли ідейно-тематичне, змістовне наповнення наукових праць залежало від марксистсько-ленінських догм, політичної доцільності. *Четвертий* період сучасної історіографії розпочався в роки руйнації СРСР й позначився глобалізацією історичного знання, становленням нових підходів осмислення історичних процесів.

Перші спроби концептуального осягнення феномену анархізму на теренах Російської імперії були зроблені ще на початках становлення анархістського руху, першими історіографами були не фахівці-історики, а самі анархісти¹. Першою «системною» роботою стала стаття ідеолога РСДРП Б. Горєва². Після захоплення влади більшовиками історичні дослідження поступилися місцем ідеологічній боротьбі проти конкурентів. Книга Я. Яковлева стала спробою більшовицького осмислення історії анархізму й ідеологічною зброєю³. М. Равич-Черкаський, В. Руднев, Д. Лебедь, С. Черномордик, Д. Ерде намагалися представити анархістів і

¹ Очерки анархического движения в Екатеринославе // Листки «Хлеб и воля». Женева – Лондон, 1906. № 1. С. 11; Очерк анархического движения в Екатеринославе за полтора года (июль 1905 – декабрь 1906 гг.) // Приложение к «Буревестнику». Париж, 1907. № 6. С. 3-9; Феодосий Зубарь. б/м. : группа Буревестник, 1908. 18 с. та ін.

² Горев Б. Аполитические и антипарламентские группы. Анархисты. Максималисты. Махаевцы // Общественное движение в России в начале XX века / под ред. Л. Мартова и др. С. Петербург, 1914. Т. 3? кн. 5. С. 477-536.

³ Яковлев Я. Русский анархизм в великой русской революции. Харьков, 1921. 87 с.

махновців як «маргіналів», «бандитів», «контрреволюціонерів», «агентів буржуазії». Праця М. Кубаніна в радянській історіографії стала першим й останнім науковим аналізом махновщини, що був зроблений на широкій архівній базі й статистичних дослідженнях. Автор частково «виправдовував» махновський рух, розглядаючи його до 1920 р. як «бідняцько-селянський бунт»⁴. І. Тепер, доводив, що махновці сприйняли анархічну ідеологію, ставши «явищем не тільки української дійсності»⁵.

У 1930-х – 1970-х рр. радянські історики підтримували усталені, виключно негативні, стереотипи та міфи, відкидаючи факти та здоровий глузд. Книга О. Ярославського називала анархістів «дезорганізаторами сил революції, агентурою буржуазії в робітничому русі»⁶. Узагальнюючим дослідженням з історії анархізму стала праця В. Коміна, в якій автор, ґрунтуючись на вузькому колі анархістської періодики та цитатах класиків марксизму-ленінізму, розглядає анархізм як «масштабне явище суспільно-політичного життя»⁷. Політична ангажованість також знижувала науковий рівень праць С. Канєва⁸.

З кінця 1980-х рр. почалися доленосні зміни в історичній науці в СРСР, звільнення від догм, стереотипів та ідеологічних кайданів, з'явилися перші публікації нової української історіографії, які почали оцінювати махновський та анархістський рух з позицій історизму⁹. Після проголошення незалежності України історики відкинули старі історичні догми. Монографія В. Верстюка привела до політичної реабілітації махновщини в історичній науці¹⁰. О. Лебеденко одним з перших почав «освоювати» історію українського анархізму 1903–1916 рр., намагаючись зруйнувати «негативний стереотип анархізму». На великому архівному матеріалі він показав еволюцію анархістської ідеології та практики¹¹. Тему діяльності анархістів в Україні в буремні роки визвольних змагань висвітлював М. Боровик. Розглянувши

⁴ Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. Ленинград, 1927. 227 с.

⁵ Тепер И. (Гордеев). Махно: От «единого» анархизма к стопам румынского короля. Киев, 1924. 121 с.

⁶ Ярославский Е. Анархизм в России: Как история разрешила спор между анархистами и коммунистами в русской революции. Москва, 1939. 120 с.

⁷ Комин В. Анархизм в России : курс лекций. Калинин, 1969. 244 с.

⁸ Канев С. Октябрьская революция и крах анархизма. Москва, 1974. 415 с.; Его же. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). Москва, 1987. 328 с.

⁹ Верстюк В. Комбриг Нестор Махно: из истории первого союза махновцев с советской властью. Киев, 1990. 36 с.; Волковинський В. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста // Український історичний журнал. Київ, 1989. № 7-11; 1990. № 2, 4-12 та ін.

¹⁰ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ, 1992. 368 с.

¹¹ Лебеденко А. Анархизм в Украине (конец XIX – начало XX ст.) : дис. ... д-ра истор. наук. Киев, 1996. 428 с.

поширення в махновському русі анархістських ідей, він дійшов висновку, що зміст махновської програми: «полягав у пошуку реалістичних шляхів практичної реалізації анархістського суспільного ідеалу»¹². У багатьох працях О. Шляхова досліджується роль анархістів-синдикалістів у страйковій боротьбі моряків і портовиків, формуванні профспілок чорноморських матросів у 1906–1914 рр.¹³ Роль махновського руху в історії України висвітлюється в узагальнюючих роботах провідних науковців України О. Ресента, В. Солдатенка та ін.¹⁴ Значним внеском в історіографію питання повстанського руху стали роботи Ю. Котляра, який аналізує феномен самоорганізації селянських мас – «повстанських республік»¹⁵. Є. Врадій присвятив свій доробок вивченню анархо-комуністичного руху на Півдні України в 1905–1910 рр., обґрунтувавши стратегію і тактику анархістів, показавши зразки їхньої діяльності¹⁶. Розвиток анархістських центрів і проблема анархістського руху 1920-х рр. висвітлювалися в статтях А. Дубовика¹⁷. «Проколом» в «анархознавстві» можна вважати працю О. Бабичевої. В цій праці заявлена тема не тільки не вивчена, але й замінена фактологічним сурогатом, який не дозволив автору поставити серйозні проблеми¹⁸. У працях О. Тимошука розглянуто махновський рух як значну військово-політичну силу, що була спрямована на радикальний суспільний злам¹⁹. Дослідження В. Чопа вводять у науковий обіг велику кількість нових документів, спирається на значний архівний матеріал²⁰. Автор намагається уникнути помилок

¹² Боровик М. Анархістський рух в Україні 1917–1921 рр. // Український історичний журнал. Київ, 1999. № 1. С. 13.

¹³ Шляхов А. Моряки и политика (Деятельность политических партий среди моряков гражданского флота Азово-Черноморского бассейна. 90-е годы XIX века – февраль 1917 г.). Дніпропетровськ, 1993. 128 с.; Його ж. Судновласники і моряки Азово-Черноморського басейну в модернізаційних процесах кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Дніпропетровськ, 2004. 40 с. та ін.

¹⁴ Ресент О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ, 2016. 280 с.; Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. Київ, 1999. 979 с.

¹⁵ Котляр Ю. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). Миколаїв; Одеса, 2003. 196 с.

¹⁶ Врадій Є. Анархо-комуністичний рух на Півдні України у 1905–1910 рр. : дис. ... канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 2011. 252 с.

¹⁷ Дубовик А. К истории анархического движения в Украине (1922–1938) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2011. Вип. 12. С. 182–198; Його ж. Махаевцы в Екатеринославе: «Партия борьбы с мелкой собственностью и всякой властью» (1904 г.) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2013. Вип. 16. С. 76–86.

¹⁸ Бабичева О. Анархізм в Центральній та Південно-східній Україні (перша чверть XX ст.). Дніпродзержинськ, 2013. 205 с.

¹⁹ Тимошук А. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). Симферополь, 1996. 190 с.

²⁰ Чоп В. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою : дис. ... канд. істор. наук. Запоріжжя, 2002. 276 с.

попередніх дослідників, робить оригінальні висновки, характеризуючи махновський рух як окрему «форму українського національного руху», пропонуючи поняття «Гуляйпільська республіка». Військову історію махновського руху проаналізував Д. Архирейський²¹.

Закордонна історіографія почалася творами анархістських діячів А. Гореліка, А. Комова, Воліна²². Книга П. Аршинова започаткувала напрям апологетики в історіографії махновського руху, стала зброєю в боротьбі за махновський спадок, який презентувався автором як революційний масовий селянський рух²³. Апологетична традиція в дослідженні анархістського руху була продовжена в працях Г. Максимова²⁴.

У 1960–1980-ті рр. західна історіографія махновського руху продовжувала потерпати від неспроможності подолати обмеженість джерельної бази. М. Палій характеризує рух Н. Махна як демократичний рух самозахисту селянства, як «третій шлях», що мав українські риси²⁵. Ф. Сисін стверджував, що «українські» риси в анархізмі Н. Махна проявилися тільки в еміграції²⁶. М. Малет розглядав політичний та військовий аспекти махновського руху²⁷. Апологетичний напрям репрезентують також праці О. Скірди²⁸. М. Шіборовський та Д. Вежхос розглянули діяльність Н. Махна у Румунії та Польщі²⁹. П. Евріч став автором праць, присвячених розвитку анархізму, ввів до наукового обігу значний фактичний матеріал. На жаль, головну увагу автор сконцентрував на тероризмі³⁰. Дослідниця історії тероризму Г. Гейфман позбавила анархістський рух «позитивної програми» будівництва, наголошуючи на бандитизмі анархістів та не розглядаючи їхньої політичної програми, пропагандистської діяльності³¹. З інших позицій розглядає анархістів М. Гончарок,

²¹ Архирейський Д. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. Київ, 2015. 294 с.

²² Горелик А., Комов А., Волин. Гонения на анархизм в Советской России. Берлин, 1922. 60 с.; Горелик А. Анархисты в российской революции. Буэнос-Айрес, 1922. 63 с.; Волин. Неизвестная революция. 1917–1921. Москва, 2005. 606 с.

²³ Аршинов П. История махновского движения (1917–1920). Запорожье, 1995. 248 с.

²⁴ Maximov G. The Guillotine at work. Chicago, 1940. 624 p.

²⁵ Paliy M. The anarchism of Nestor Makhno, 1918–1921: An aspect of the Ukrainian Revolution. Seattle; London, 1976. 428 p.

²⁶ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution // The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution. Cambridge, 1977. P. 271–304.

²⁷ Malet M. Nestor Makhno in the Russian Civil War. London, 1982. 232 p.

²⁸ Скірда А. Нестор Махно, казак свободи (1888–1934). Гражданская война и борьба за вольные советы в Украине 1917–1921 гг. Париж, 2001. 350 с.; Skirda A. Les anarchistes russes les soviets et la révolution de 1917. Paris, 2000. 348 p.

²⁹ Przyborowski M., Wierchoś D. Machno w Polsce. Poznań, 2012. 274 s.

³⁰ Эврич П. Русские анархисты. 1905–1917. Москва, 2006. 272 с.

³¹ Гейфман А. Революционный террор в России. 1894–1917. Москва, 1997. 448 с.

вважаючи їх революціонерами, що прагнули докорінних змін, та концентруючи увагу на ролі єврейської молоді у становленні анархізму в Східній Європі³².

З початку 1990-х рр. в російській історіографії відбувся «прорив» у дослідженні анархістського руху. Нова історіографія анархізму в РФ почалася з робіт В. Кривенького³³. П. Коротич розглянув діяльність, тактичні та ідеологічні засади анархістів в роки Першої світової війни³⁴. В. Дамьє дослідив історію світового анархізму-синдикалізму³⁵. В. Сапон розглянув ідеологію анархістського руху, її вплив на терористичну практику лівих радикалів³⁶. Значним внеском в історіографію анархізму стали праці В. Єрмакова³⁷, П. Талерова³⁸, Д. Рубльова³⁹. Проблему анархістського тероризму досліджував Д. Пейч, увагу О. Шубіна привернув «соціальний експеримент» махновського руху, формування та спроби реалізації програмних постулатів суспільних перетворень⁴⁰. У докторській дисертації Л. Орчакової відчувається тенденція повернення до «штампів» радянських часів. Історію анархістського руху в 1920-х рр. автор звів тільки до «містичного» анархізму, який не відображав загальних тенденцій анархізму. Автор не зміг вписати в сучасне анархознавство ані нових фактів, ані нових концепцій⁴¹.

Аналіз історіографії з проблем історії анархістського і махновського руху в Україні дає змогу стверджувати, що в науковій літературі знайшли відображення

³² Гончарок М. Пепел наших костров: Очерки истории еврейского анархистского движения (идиш-анархизм). Иерусалим, 2002. 316 с.

³³ Кривенький В. О численности и размещении анархистских организаций накануне и в период российской революции 1905–1907 гг. // Деп. ИНИОН. № 36936. Москва, 1988. 48 с.; Його ж. Анархисты // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва, 1996. С. 32–35 та ін.

³⁴ Коротич П. Российские анархисты в годы Первой мировой войны: идеология, организация, тактика (1914–1918 гг.) : дис. ... канд. истор. наук. Москва, 2000. 198 с.

³⁵ Дамьє В. Забытый Интернационал: международное анархо-синдикалистское движение между двумя мировыми войнами. Т. 1. Москва, 2006. 904 с.

³⁶ Сапон В. Либертарный социалист Аполлон Карелин. North Carolina, 2015. 216 с.

³⁷ Ермаков В. Российский анархизм и анархисты (вторая половина XIX – конец XX веков). С.-Петербург, 1996. 380 с.

³⁸ Талеров П. Классический анархизм в теории и практике российского революционного движения. 1860-е – 1920-е гг. С.-Петербург, 2016. 480 с.

³⁹ Рублев Д. Проблема «интеллигенция и революция» в российской анархистской публицистике конца XIX – начала XX века : дис. ... канд. истор. наук. Москва, 2007. 240 с.; Його ж. Анархисты в Советской России: 1922–1953 гг. Стратегии борьбы и выживания в условиях диктатуры // Анархизм : pro et contra. С.-Петербург, 2015. С. 903-918.

⁴⁰ Пейч Д. Анархистский террор в России 1905–1907 гг. : дис. ... канд. истор. наук. – Москва, 2013. 200 с.; Шубин А. Анархия мать порядка. Между красными и белыми. Москва, 2005. 416 с.

⁴¹ Орчакова Л. Анархисты в политической жизни России (1903–1928 гг.) : дис. ... д-ра истор. наук. Москва, 2008. 420 с.

тільки окремі аспекти заявлених проблем. Незважаючи на значні досягнення, тема залишається недостатньо вивченою. На сьогодні не існує жодного дослідження, яке б узагальнювало шлях анархістського руху в Україні в 1903–1929 рр.

У підрозділі 1.2. «Характеристика та класифікація джерел» було проаналізовано джерельну базу дослідження. Основний джерельний масив дослідження становлять неопубліковані джерела, опрацьовані автором у архівах України, Росії, Нідерландів.

Найбільш значним і об'ємним джерелом для дослідження історії анархістського руху можна вважати діловодні матеріали (циркулярні накази, доповіді та донесення, розпорядження, накази, службове листування структур Російської імперії, Української держави, радянських республік), слідчі (протоколи обшуку, слідства, допитів, донесення агентів та ін.), судові (протоколи судових засідань, справи, вирoki тощо) документи; матеріали прокурорського нагляду. Жандармсько-поліцейська, чекістська, судова та прокурорська документація має певні недоліки: поверхневе і не завжди об'єктивне висвітлення фактів, некритичний аналіз інформації, отриманої від провокаторів, фальсифікації подій та мотивацій. Необхідно зазначити, що при всій обізнаності структур політичного розшуку певна частина анархістських груп не потрапила до звітів, в «історичний контекст». У той же час документи структур політичного контролю створювалися для внутрішнього використання, їх автори мали офіційний статус і намагалися подавати перевірену інформацію, що повинна була слугувати певною зброєю держави в справі оборони існуючого режиму. У дисертації подібна інформація порівнюється з інформацією анархістської преси, споминами та листуванням анархістів.

У фондах Державного архіву РФ (ДАРФ) знайдена аналітична інформація, яка стосується історії анархістського руху. У фондах Департаменту поліції (Ф.102) знаходиться велика кількість документів, у яких висвітлюється діяльність анархістських груп в Україні. Фонди Центрального державного історичного архіву (ЦДІА України) містять значну кількість документів, що висвітлюють боротьбу державних структур імперії проти анархістського руху. Відомості з історії анархізму у 1903–1916 рр. можна досліджувати у фондах ЦДІА України губернських жандармських управлінь: Київського (Ф.274, 275), Чернігівського (Ф.439), Харківського (Ф.336), Подільського (Ф.301), Полтавського (Ф.320), Волинського (Ф.1335), Київського охоронного відділення (Ф.275).

Одеса була центром анархістського руху, тому основними фондами зберігання матеріалів з історії анархізму в ЦДІА України є «одеські» поліцейські, жандармські фонди: Південне районне охоронне відділення м. Одеса (Ф.268), Одеське охоронне відділення (Ф.386), Жандармське управління м. Одеси (Ф.385). Другим центром руху в 1906 р. стає Катеринослав. У фондах ЦДІА України наявні документи, що містять інформацію про протидію анархістським структурам у Катеринославі з боку карних і судових установ Російської імперії: Катеринославське губернське жандармське управління (Ф.313). Фонди ЦДІА України доповнюються фондами

Державного архіву Одеської області: Канцелярія одеського поліцеймейстера (Ф.314), Одеська міська поліція (Ф.111), що містять листування поліцеймейстера з приставами поліцейських ділянок з приводу революційних проявів, політичних настроїв одеситів, списки підозрюваних осіб й осіб у розшуку; документами Державного архіву Дніпропетровської області: Катеринославське Охоронне відділення (Ф.32), Катеринославське губернське жандармське управління (Ф. 313).

У дисертації була використана різноманітна судова документація Одеського військово-окружного суду (юрисдикція суду поширювалась на справи щодо державних злочинів, учинених у Центральній та Південній Україні) (ЦДІА України. Ф.347), Одеської судової палати (ДАОО. Ф.617), Одеського окружного суду (ДАОО. Ф.455). Фонди прокурорського виробництва (Прокурор одеської судової палати (ЦДІА України. Ф.419), Канцелярії прокурора Одеської окружного суду (ДАОО. Ф.634), Канцелярії військового прокурора Київського військово-окружного суду (ЦДІА України. Ф.315) містить важливі факти з історії боротьби владних структур проти анархізму, що знайшли відображення у поданнях прокурорів про виробництво дізнань.

Окрему групу документів складають документи діловодних, каральних і судових органів Української держави (1918 р.), судових та каральних органів УСРР, СРСР (1918–1929 рр.) тощо. У ДАРФ були розглянуті фонди ВЦВК, ВУЦВК, РНК РРФСР, РНК УСРР, НКВС РРФСР, НКВС УСРР, в яких зображена діяльність цих установ проти анархізму та махновщини. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф.Р.2) були знайдені документи, в яких йде мова про боротьбу владних структур проти анархізму, у Центральному державному архіві громадських об'єднань України – протоколи засідань Бюро і Секретаріату КП(б)У, циркуляри, інформаційні зведення ВЧК-ОДПУ, що проливають світло на історію анархізму. В Державному архіві Одеської області виявлені документи, у яких відображається діяльність анархістів після 1917 р.: у фонді «Одеський губернський комітет КП(б)У» П. 3. Зведення губкому КП(б)У про політичний стан губернії, Інформаційні зведення ГубЧК, у фонді «Одеський Окружний комітет КП(б)У» П.7 Зведення губвідділу ДПУ та міліції, спецзведення окружного відділу ДПУ про настрої в губернії. У фондах Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Харківської області знайдені документи, пов'язані із впливом анархістів на робітничий рух. Найбільша інформаційна база з питань діяльності анархістів в Україні після 1920 р. була відкрита у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Слідчі справи анархістів дають змогу відтворити прихований бік анархістського руху. У Російському державному військовому архіві (Москва) були досліджені фонди махновських структур у часи союзу Н. Махна з РСЧА. У Військово-морському архіві Російської Федерації (Санкт-Петербург) вивчені фонди Чорноморського флоту, які стосувалися подій, що були пов'язані з роллю анархістів у революційних подіях на ЧФ. В Національному архіві Франції знайдено кілька

документів поліцейського стеження за представниками анархістського руху, що емігрували з України в 1907–1908 рр. або після 1920 р.

Значною допомогою при вивченні анархізму виступають серійні видання «Архив новейшей истории России», у яких знайшли своє місце документи Центрального архіву ФСБ, що висвітлюють історію анархістського руху. Винятковий інтерес представляє багатотомна публікація документів «Совершенно секретно. Лубянка – Сталину о положении в стране. 1922–1934 гг.» у 8 томах та 12 книгах. Програмні документи анархістських (махновських) структур були видані у вигляді брошур, знайшли своє відображення на сторінках анархістської преси. Документальні джерела анархістського походження – програмно-організаційні матеріали (матеріали з'їздів, конференцій, зборів анархістів) почали публікуватися з початку 1990-х рр. Значною базою для вивчення анархізму стали: двотомник «Анархисты: Документы и материалы 1883–1935 гг.», антологія «Анархизм: pro et contra», «Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921».

Джерелами особистого походження виступають спогади, щоденники, приватне листування, автобіографії, анкети тощо. Унікальну інформацію про діячів анархістського руху знайдено у фонді Всеросійського товариства політкаторжан і засланих-переселенців. Введені в науковий обіг спомини анархістів, що видавалися англійською мовою, Е. Голдман, О. Беркмана, Б. Єленського. Унікальні факти формування рухів анархістів і махновців містяться в спогадах: Н. Махна, В. Антоні, І. Гроссмана, І. Генкіна, В. Білаша, П. Аршинова, у збірках споминів і нарисів, що були видані анархістами: «Альманах. Сборник по истории анархического движения в России», «Очерки истории анархического движения в России». Іншу групу джерел утворюють спогади конкуруючих з анархістами більшовицьких лідерів. Джерела особового походження з історії анархістського руху містяться в архівних колекціях Міжнародного інституту соціальної історії. Це одне з найбільших у світі архівосховищ, містить комплекси особистого листування українських емігрантів між собою і з іноземними анархістами, спогади емігрантів-анархістів, матеріали емігрантських анархістських груп 1920–1930-х рр. (фонди С. Флешина, О. Беркмана та ін.). Фонди архіву (листування, спогади) є цінним джерелом з історії анархізму, що дає змогу порівняти інформацію з невідцензурованих документів з документами ВЧК-ДПУ.

Комплексним джерелом виступає анархістська преса, в якій представлені майже всі вищезазначені різновиди документів (поточно-хронікальна, особового характеру тощо), газети і журнали містили інформацію про діяльність анархістів, аналітичні статті і спомини, кореспонденцію, програмні документи. Розвиток анархістського руху в Україні після 1920 р. знайшов свій відбиток на шпальтах закордонних видань анархістів-емігрантів, що друкувалися у США, Аргентині, Німеччині, Франції.

Загалом під час роботи над дисертацією було використано матеріали близько 120 фондів (близько 800 архівних справ) з 14 архівосховищ (у тому числі 5 закордонних).

У підрозділі 1.3. «**Теоретико-методологічні основи дослідження**» визначено, що теоретико-методологічну основу дисертації становить сукупність наукових підходів, принципів, методів історичного пізнання. У роботі використано аналітичний, порівняльний, системний, структурно-інституційний методологічні підходи. За умов широкого використання аналітичного підходу відкриваються можливості для всебічного та змістовного історичного дослідження. У процесі написання наукового дослідження ключовими стали принципи історизму, об'єктивності, системності, синкретизму, багатофакторності. У роботі були використані спеціально-історичні методи наукового дослідження: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історичної періодизації, проблемно-хронологічний, синхронний та ін. У дослідженні були використані спеціальні історичні методи джерелознавчого аналізу, принципи археографічної обробки джерел.

Будь-яке дослідження неможливо без визначення чіткого понятійного апарата, термінології, ясності хоча б з головними термінами. В історичній науці на пострадянському просторі, у царині дослідження анархізму, існує певна термінологічна неузгодженість, тому необхідно зупинитися на цьому питанні. У дисертації визначено зміст понять «анархія», «лібертарій» «анархістський рух», «стихийний анархізм», «пропаганда дією», «ілігалізм», «експропріації», «анархізм-комунізм», «анархізм-синдикалізм», «анархізм-індивідуалізм».

Принципи, методи та методологія, що є в арсеналі сучасної історичної науки, при їх широкому використанні, під час дисертаційного дослідження дозволяють дослідити історичну картину анархістського руху і тенденції його еволюції. Представлений у дисертації поняттєвий апарат дав змогу конкретизувати певні явища, розширивши знання про анархістський феномен.

У другому розділі «**Політична практика анархістських угруповань у 1903–1917 рр.**» розкрито процес появи та формування анархістського руху в Україні, його структур, комунікації, механізмів функціонування.

У підрозділі 2.1. «**Виникнення анархістських груп**» доведено, що анархістські угруповання з емігрантів з Російської імперії почали виникати на початку ХХ ст. у Англії, Швейцарії, Франції, США. У Львові перші анархісти заявляють про себе у 1896 р. З 1900 р. в Женеві виникла «Група російських анархістів-комуністів за кордоном» (в цій групі починали майбутні лідери анархізму в Україні), що складалася з студентів, незабаром П. Кропоткін створив лондонську анархістську групу «Хліб і воля», у 1904 р. було створена паризька група «Анархія». Масовими тиражами російською та мовою ідиш в Англії та США друкувалися анархістські видання, що нелегально завозилися до Російської імперії, де знаходили свого читача. У 1903 р. махаєвці-анархісти створили «Союз непримиренних» у Одесі, обравши її центром для розповсюдження свого вчення і реалізації своїх ідей, виходячи з можливостей перехопити керівництво робітничим рухом, скористатися географічним положенням міста. У 1903 р. у Ніжині була створена анархістська група, на початку 1904 р.

до «Союзу непримиренних» вступили анархісти, що прибули з Женеві, вони ж сформували в Одесі анархо-комуністичну групу «Бунтівник». Влітку 1904 р. у Катеринославі махаєвці-анархісти створили групу, організували робітничий гурток. Махаєвцями було скоєно експропріації, акти терору, видано листівки. У 1904 р. в Одесі пройшла конференція анархістських груп Одеси, Катеринослава, Єлизаветграда, Миколаєва, Херсона, є свідчення про виникнення груп у 1904 р. у восьми містах України. Анархісти створювали перші групи в робітничих центрах, сподіваючись підняти на бунт проти влади насамперед робітників. Особливістю анархізму було те, що цей рух не поширювався із Санкт-Петербурга або Москви, базами руху стали торгово-промислові центри в «смугі осілости». В епоху, коли організований революційний рух ще знаходився у зародковому стані, навіть незначна кількість анархістів (в українських губерніях близько 250 людей) впливала на розвиток загального революційного руху в імперії. Раптовий «вибух» інтересу до анархізму у суспільстві і швидкість його поширення стали наслідком кризових явищ в соціалістичних партіях, радикалізації і політизації суспільства, активізації робітничого руху, дискримінації євреїв.

Анархісти розгорнули пропаганду не тільки проти буржуазного ладу та держави, але й проти конкурентів-соціалістів. Успіх перших анархістських груп був пов'язаний з успіхом тактики проникнення у середовище існуючих «лівих» організацій та перетягування на свій бік найбільш радикальних елементів з «незалежних соціалістів», РСДРП, ПСР, Бунду, РУП.

У підрозділі 2.2. «**Діяльність анархістських осередків у роки революції 1905–1907 рр.**» констатується, що найбільшого впливу на маси анархісти досягли у 1906 – на початку 1907 рр. У січні та червні 1905 р. одеські анархісти зробили спробу організувати загальноміський робітничий страйк. Одеса стала центром поширення нових анархістських теорій анархізму-синдикалізму й «Чорного прапора». Лідери «Чорного прапора» закликали до тотального терору, «партизанських дій» для того, щоб викликати бунт проти влади, анархісти-синдикалісти робили ставку на страйковий рух. В Україні з'явилися «дикі» групи ілігалістів, що займалися експропріаціями та вимаганням: «Безвладдя», «Чорна маска», «Яструби». У жовтні 1905 р. в Одесі стався погром, на оборону від якого виступила анархістська дружина. У Одесі, Києві, Катеринославі, Миколаєві, Полтаві, Єлизаветграді, Житомирі та в інших містах анархісти друкували листівки, закликаючи робітників до страйків, бойкоту виборів до Державної Думи. У Ніжині в липні 1905 р. була надрукована перша в імперії анархістська газета «Набат», анархісти скоїли замах на поліцейстера, підірвали поліцейській відділок. Влітку 1905 р. формується ще один центр анархістського руху – в Катеринославі. В грудні 1905 р. під час загального страйку анархісти Катеринослава видали листівку, закликаючи перетворити страйк у збройне повстання. У Києві та Харкові анархістські групи формують студенти та робітники, рух охоплює міста Полтавської та Херсонської губерній.

У січні 1906 р. анархісти провели в Кишиневі конференцію, висловившись за антибуржуазний терор, проти участі анархістів у профспілках. В Одесі та Катеринославі та в інших містах анархісти провели замах на представників управлінської еліти та буржуазії, захопили великі кошти шляхом експропріацій та здирництва. Ці кошти витрачалися на формування організаційних структур, робітничих гуртків, допомогу робітникам під час страйків, створення друкарень, лабораторій з вибухівки, друк газет, покупку зброї. Терористи зробили ім'я «анархіста» страхітливим для підприємців, що вимушені були віддавати гроші під загрозою смерті. Анархісти Харкова організували страйк залізничників, Одеси – страйк друкарів. Улітку 1906 р. у передмісті Катеринослава «Амур» встановилося беззладдя, там були обеззброєні або вбиті поліцейські. Анархісти Катеринослава готували загальноміський страйк, намагалися очолити страйк на Трубному заводі, в залізничних майстернях, видали шість листівок накладом 19 тис. екземплярів. Поява значної кількості анархістської літератури, гучні акти терору сформували інтерес населення до цього політичного руху.

1906 р. групи анархістів-комуністів об'єднуються у федерації в Одесі, Катеринославі, Києві. На селі починають діяти «Подільсько-Бессарабський селянський союз анархістів-комуністів», анархістський «Селянський союз», «Київська федерація вільної селянської спілки», «Федерація «Вільна громада». Анархістський рух на селі очолили вчителі народних шкіл, робітники місцевих підприємств. Сільські анархістські групи виникають у усіх українських губерніях, особливого впливу анархісти досягають по селах Херсонської, Катеринославської, Київської, Полтавської губерній

У вересні 1906 р. до Одеси повернулися лідери анархістів-синдикалістів, створивши «Південноросійську групу анархістів-синдикалістів «Новий світ», що очолила страйк моряків та портовиків. Цей виступ став найбільшою протестною акцією одеських трудящих часів революції 1905–1907 рр. (3 тис. учасників). Для «ефективності» страйку анархісти перейшли до економічного терору. Група «Новий світ» стала найбільш численною і активною анархістською федерацією, центром анархо-синдикалістського руху в імперії, організовуючи «таємні профспілки» серед моряків, портовиків, заготівельників, кравців, пекарів, каменярів.

У підрозділі 2.3. «**Анархістський рух в Україні в умовах згасання революції та посилення реакції (1907–1913 рр.)**» зазначено, що у 1907 р. поліція завдала чуттєвих ударів анархістському підпіллю, анархістський рух почав втрачати свої позиції. Влітку 1907 р. створено «Робочу групу анархістів на Півдні» – федерацію груп по містах України. Її «молодіжною філією» стала одеська дружина «Молода воля», що боролася проти «Союзу русского народа», поліції. Ці структури продовжили терор, експропріації, організували нові страйки в одеському порту. В Женеві був створений «Бойовий загін анархістів-комуністів «Інтернаціонал», що рушив в Україну з метою «підстобнути» революцію шляхом терору. В грудні 1907 р. київським анархістам вдалося провести регіональну конференцію, але

на початку 1908 р. поліція ліквідувала «Бойовий загін» та нанесла ударів по анархістському підпіллю в Одесі, Катеринославі, Києві. У 1908–1910 рр. поліція проводила чисельні арешти анархістів в Харкові, Одесі, Катеринославі, Києві. Проте рух не вдалося знищити. У 1910 р. поліцією фіксувалися анархістські групи у 27 населених пунктах України, у 1911–1913 рр. – 17 груп, що каже про втрату рухом масовості і авторитету. 1909 р. анархісти відновлюють свою участь у відтворенні таємної профспілки моряків та організації морських страйків.

До 1911 р. анархістський рух відмічався в українському селі у вигляді селянських виступів, підпалів, терору. Активізували свою діяльність «Південноросійська федерація селян анархістів-синдикалістів», «Вільна селянська спілка». У Швейцарії та Франції була створена «Федеративна селянська спілка «Вільна громада», що була пов'язана із селянськими спілками анархістів в Україні й ставила за мету створення загальної селянської федерації, планувала видавати газету українською мовою. У Львові та Чернівцях місцеві анархісти співпрацювали з анархістами-емігрантами з центральної України. «Група анархістів на Півдні», «Малоросійська група анархістів» намагалися формувати селянські анархістські осередки, мали прихильників серед робітників Донбасу.

У підрозділі 2.4. «**Анархістські організації в Україні напередодні та в часи I світової війни (1914 – березень 1917 р.)**» вказано, що анархістський рух в означений період не зник, а продовжував свою еволюцію в нових умовах. На початку 1914 р. анархісти Одеси, Катеринослава, Києва, Харкова зазнали арештів, але, незважаючи на це, діяльність анархістів в цих містах тривала. У липні 1914 р. в Парижі анархісти почали видавати журнал «Набат», який нелегально поширювали в Україні, та утворили «Українську федеративну групу анархістів-комуністів «Земля і воля», що поставила за мету об'єднати групи анархістів в Україні, розгорнути пропаганду українською мовою на землях «австрійської і російської України». Анархістам Російської імперії матеріально допомагав анархо-синдикалістський «Союз російських робітників в США і Канаді», центри анархістської еміграції діяли в Англії, Швейцарії, Франції, США, Аргентині.

Перша світова війна перекреслила плани анархістів, розколола їхню ідеологічну єдність. Перший рік війни був пов'язаний з патріотичним піднесенням у суспільстві, яке негативно вплинуло на анархістське підпілля. Головний ідеолог анархістів П. Кропоткін підтримав вступ Російської імперії у Першу світову війну, вважаючи, що вона виправдана історією, тому що ведеться проти «німецького мілітаризму». Після такої заяви П. Кропоткін опинився ізольованим від анархістського руху, переважна більшість анархістів (комуністів, синдикалістів, індивідуалістів) у світі та в Україні виступала проти війни. Вихід з війни анархісти бачили у світовій революції і знищенні всякої влади. Антивоєнні гасла стали домінувати в риториці анархістів, група «Вільна громада» видала листівку, в якій таврувала злочинність «жахливої бійни» світової війни. В 1914–1916 рр. Харків залишався центром анархістського руху в Україні, в якому анархісти зберегли певний вплив на робітників. В Одесі,

Катеринославі, Києві та в інших містах під час війни анархістське підпілля продовжувало свою діяльність. У цілому анархізм в 1914–1916 рр. втратив свій вплив, перебував в стані організаційної й ідеологічної кризи, більшість анархістів залишалася у в'язницях і засланнях, на каторзі, в еміграції, маси забули анархістські гасла.

У третьому розділі «**Анархістський рух у період Української революції (1917–1920 рр.)**» проаналізовано діяльність та еволюцію анархістських угруповань у роки найбільшого впливу анархізму.

У підрозділі 3.1. «**Розгортання анархістського руху в ході революційних перетворень (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)**» звернуто увагу на феномен посилення анархізму під час глобальних суспільних змін. Лютнева революція 1917 р. надала анархістам шанс скористатися легальністю для своїх організацій (тривала з березня 1917 р. до квітня 1918 р.). Анархісти підтримали Лютневу революцію, але критикували Тимчасовий уряд за гальмування революційної творчості мас, закликали до знищення приватної власності та держави, соціалізації, «чорного переділу» на селі, перетворення війни зовнішньої на війну внутрішню.

В Україні відроджуються два центри руху: Причорноморський (Одеса) та Східний (Харків – Катеринослав). Північна та Правобережна Україна не виявила великої анархістської активності. До України повернулися багато емігрантів з Західної Європи та США що принесли традиції світового анархізму-синдикалізму. Частина творчої інтелігенції сприйняла анархістські ідеї як «духовну революцію». Влітку 1917 р. виникають федерації, союзи, асоціації анархістів у Одесі, Харкові, Катеринославі, Києві, Полтаві, Миколаєві, Єлизаветграді, Луганську. Наприкінці 1917 р. в Україні було 50 населених пунктів, в яких діяли анархістські групи. Анархісти Києва, Одеси, Харкова заснували газети, більшість груп друкували листівки. Восени 1917 р., коли після розгрому «корніловщини» революція отримала новий імпульс, анархісти обираються до рад та виконкомів рад (Одеса, Харків, Катеринослав, Миколаїв, Херсон, Павлоград, Севастополь, Нікополь, Бахмут, Гришине, Юзівка), керівниками профспілок і ФЗК, отримують підтримку серед моряків і портовиків, будівельників, шевців, харчовиків, металістів, поштарів, залізничників, безробітних, чорноробів. У червні 1917 р. у Харкові пройшла Конференція анархістів «17 міст», що закликала «відкрити війну соціальну», провести соціалізацію. Анархісти Харкова намагалися стати центром руху Російський республіки, провести Всеросійський з'їзд анархістів. Анархісти відновили свою роботу по селах, у вересні 1917 р. анархістська комуна Гуляйполя скасувала владу Тимчасового уряду, проголосивши поміщицьку землю надбанням громади. У січні 1918 р. анархісти умовили робітників соціалізувати торговельний флот на Чорному морі, проголосивши його «вільним». В Одесі, Миколаєві, Києві, Харкові, Катеринославі соціалізацію підтримали булочники та шевці; «Бюро анархістів Донбасу», що виникло на платформі американських синдикатів «IWW», намагалася організувати соціалізацію шахт.

Анархісти стали союзниками більшовиків під час більшовицьких повстань проти УНР у грудні 1917 – січні 1918 рр. в Києві, Катеринославі, Одесі, Олександрівську, Єлизаветграді під гаслом «Йти окремо, бити разом!». Більшовики скористалися анархістськими гаслами та ресурсами для руйнації «старого світу». Анархісти твердили, що жовтневий переворот є прологом до Третьої революції, яка мала знести диктатуру більшовиків. Головний конфлікт між більшовиками та анархістами виник за вплив на робітничий клас, за контроль над радами, виробництвом, профспілками. Анархісти пропонували перетворити ради на незалежні, самоврядні, аполітичні економічні органи, проголосивши соціалізацію, економічну федералізацію, самоорганізацію трудящих своєю програмою. У більшості рад анархісти і більшовики почали конфліктувати через кілька днів спільної праці. Більшовики проголосили загони анархістів злочинними, звинувативши їх у грабінництві. Вони змогли розколоти анархістський рух, заграваючи з «ідейними» анархістами й нацьковуючи їх на експропріаторів, відколюючи від анархістів ренегатів. Роззброєння загонів анархістів привело до збройних сутичок колишніх союзників у березні – квітні 1918 р.

У підрозділі 3.2. «**Боротьба анархістів проти гетьманського режиму, інтервентів, білогвардійців (травень 1918 р. – березень 1919 р.)**» констатується, що анархісти з червня 1918 р. формували селянські повстанські загони та підпілля, виступаючи проти гетьманського режиму та інтервентів. У жовтні 1918 р. на Лівобережній Україні фіксується 10 повстанських загонів, очолюваних анархістами, найсильнішим з них був загін Н. Махна, що створив районний повстанський штаб-раду (керівний орган махновського руху). В останніх числах листопада 1918 р. махновці виборили незалежний від будь-якої влади «вільний район» на Півдні України. Вони підтримали повстання під проводом Директорії УНР, але 27 грудня 1918 р. союзні загони махновців і червоних повстанців розгромили залогу УНР у Катеринославі. У січні 1919 р. з'їзд повстанців і селян у Гуляйполі підтримав анархістську програму. Керівництво махновським рухом здійснювала «Гуляйпільська група анархістів-комуністів». Махновські загони розпочали запеклі бої проти білогвардійців, відсутність засобів для оборони «вільного району» штовхала махновців до союзу з РСЧА. Анархістський полк М. Черняка допоміг РСЧА здобути Харків. Анархістське підпілля в Одесі розгорнуло боротьбу проти збройних сил Антанти.

3 серпня 1918 р. почала формуватися Конфедерація анархістських організацій України «Набат» (далі – КАОУ «Набат»), що розгорнула підпільну боротьбу проти гетьманського режиму й інтервентів в Україні, проводячи акти терору, організуючі повстання, розповсюджуючи листівки та газету «Набат». 3 лютого 1919 р. КАОУ «Набат» розгорнула свою діяльність серед махновців, проголосивши «активну участь у повстанському русі». Анархісти дивилися на Україну, як на «полігон» для експерименту – будівництва анархістського суспільства. На чолі КАОУ «Набат» стояли анархісти – учасники революції 1905–1907 рр., які мали досвід еміграції,

участі у закордонних анархістських синдикатах. У січні 1919 р. керівництво КАОУ «Набат» та газета «Набат» переїхали до Харкова, відновивши анархістську роботу в ФЗК та профспілках. КАОУ «Набат» створила постійно діючий Секретаріат, об'єднавши на засадах «єдиного анархізму» різні течії руху, проголосивши «всесвітню місію українського анархізму», Третю революцію проти «поліційно-державного соціалізму». Після перших успіхів у захопленні України більшовики почали обмежувати діяльність анархістів на теренах УСРР, вирішивши, що в анархістах, як у союзниках, вже немає потреби. Частина лідерів КАОУ «Набат» була заарештована, друк газети «Набат» заборонено.

У підрозділі 3.3. **«Махновщина та анархістські структури: протидія червоній та білій диктатурі (лютий – грудень 1919 р.)»** висвітлені змагання махновців та анархістів з реалізації програми анархістського будівництва. У лютому 1919 р. махновські загони увійшли до складу РСЧА як автономна повстанська бригада. Махновці прагнули вибороти автономію «вільного району» в складі УСРР «явочним шляхом», самостійно встановлюючи власну правову систему на теренах, опанованих повстанською бригадою. Гуляйпільські з'їзди делегатів від селян та повстанців ретрансливали махновські вимоги: самоврядування вільно обраних рад, виборність посадових осіб, політична свобода, соціалізація, скасування ревкомів, воєнкомів, продорганів, ЧК, системи «призначенства» у «вільному районі». У квітні 1919 р. з'їзд КАОУ «Набат» закликав до «вивільнення з-під гніту влади», «радянські» анархісти, що виступали за співробітництво з більшовиками, обиралися до рад і виконкомів рад Одеси. Н. Махно вирішив скористатися безладдям у країні для затвердження статусу автономії 3-6 повітів – «вільного району», Військово-революційної ради як структури самоуправління цього району, проголосив про створення Повстанської армії.

Проголошення радянською владою Н. Махна «поза законом» 8 червня 1919 р. стало переламним в історії анархізму в Україні – відтоді почалися системні переслідування анархістів, терени «вільного району» були захоплені РСЧА та білогвардійцями, махновські загони перейшли на Правобережну Україну, де почали боротьбу проти червоної диктатури. Анархісти перейшли до підпільної діяльності або відійшли від руху, «набатівці» закликали негайно почати Третю революцію, будівництво «нового суспільства». Було проголошено створення Революційно-повстанської армії України ім. батька Махна (далі – РПАУ(м) для боротьби проти «білих і червоних». На бік РПАУ(м) перейшли 25 тис. червоноармійців і КАОУ «Набат». У вересні 1919 р. було підписано угоду між РПАУ(м) і командуванням армії УНР про спільну боротьбу проти білих. КАОУ «Набат» створила підпілля для боротьби проти «червоної та білої диктатури». Конфедерація відходила від анархізму-синдикалізму, поступаючись «анархістському синтезу», в якому домінували анархо-комуністичні ідеї. Лідер КАОУ «Набат» Волін став головою махновської ради та культурно-просвітницького відділу. На денікінському фронті та проти повстанців отамана Григор'єва билися як окремі анархісти, так і окремі загони анархістів.

У жовтні 1919 р. РПАУ(м) звільнила від білогвардійців Приазов'я та Придніпров'я, де анархісти проголосили Південноукраїнську трудову федерацію – своєрідну федералістську мілітарну демократію. Військово-революційна рада РПАУ(м) стала «парламентом» федерації, економічні «вільні ради» регулювали господарське життя, військові коменданти відігравали роль посередників між цивільною та військовою владою. Окрім РПАУ(м), чисельність якої була 60 тис. повстанців, зверхність Н. Махна визнавали ще 20 тис. повстанців у різних куточках України. Принципи створення «вільного самоврядного суспільства» були сформульовані у «Проекті Декларації РПАУ(м)», що була прийнята на з'їзді трудящих та повстанців 2 листопада 1919 р. Україна проголошувалася об'єктом анархістського перетворення, махновці заявили про захист «соціальної й трудової незалежності України», «вільного радянського ладу», політичних свобод, рівності трудових форм власності.

У підрозділі 3.4. **«Діяльність анархістських та махновських формувань у січні – листопаді 1920 р.»** розглядаються зміни в їхньому ставленні до реалізації цілі по відродженню анархістського руху та «вільного району». Після повторного проголошення Н. Махна «поза законом» 9 січня 1920 р. махновці розпускають РПАУ(м), але через місяць загони відновлюються та продовжують боротьбу за «вільний район Гуляй поля», проводячи рейди Півднем України. Влітку 1920 р. РПАУ(м) здійснила рейди на Полтавщину та Донбас, прагнучи відтворити там «вільний район» для «анархістського будівництва», піднявши селянське повстання.

У січні – лютому 1920 р., коли радянська влада відновилася в Україні, чекісти змогли ліквідувати групи анархістів-ілегалістів. Водночас в Одесі та в деяких інших містах анархісти потрапили до міськрад, обиралися головами профспілок, по містах легально працювали клуби анархістів. КАОУ «Набат» намагалася легалізуватися, навесні 1920 р. вона налагодила зв'язок з РПАУ(м), запропонувавши взяти на себе ідейне та політичне керівництво махновщиною, увійти до махновської ради й разом проводити «анархістські експерименти». У квітні – травні 1920 р. радянська влада перейшла до репресій проти анархістів («радянських анархістів» і членів КАОУ «Набат»). Відкрито не оголошуючи анархістів «поза законом», влада постійно нагадувала їм про себе заборонами й арештами, на що ті відповідали гострою критикою більшовицької диктатури. Частина лідерів КАОУ «Набат» опинилися в РПАУ(м), але співпраця з махновцями мала наслідком заборону «набатівцю» А. Барону втручатися в справи штабу РПАУ(м). У вересні 1920 р. відбувся розкол у КАОУ «Набат», група А. Барона заявила про «помилковість ставки на Махна», група Я. Алого – «про свою солідарність з Махном».

У вересні 1920 р. махновці пішли на військово-політичну угоду з більшовицьким керівництвом, оперативно підпорядкувалися командуванню РСЧА на умовах автономії РПАУ(м), що передбачало припинення переслідування та звільнення з в'язниць махновців та анархістів, права свободи агітації та пропаганди й вільної участі у виборах до Всеукраїнського з'їзду Рад для них. Пункт угоди про створення

федеративно-договірної автономії махновського району був головним, визначав мету махновської боротьби, але він так і не був підписаний радянським керівництвом. 12 тис. махновців виступили на фронт проти «Русской армії» генерала Врангеля, частина з них брала участь у штурмі Перекопу. Анархісти боролися проти білогвардійців у кримському підпіллі, в лавах Кримської партизанської зеленої армії. У вересні – листопаді 1920 р. махновці «явочним шляхом» відновили «вільний район» на Півдні України. Анархісти розгорнули вільну пропаганду своїх ідей по містах УСРР. Секретаріат КАОУ «Набат» вирішив «вийти з підпілля». У Харкові вони відновили свій клуб, видання газети «Набат», агітацію серед робітників, організували страйк. Близько двох місяців «набатівці» були легальною партією, єдиною непримиренною опозицією до більшовиків.

У четвертому розділі **«Анархістський рух в умовах підпілля та боротьби проти держави «диктатури пролетаріату»: виживання, спроби відродження, ліквідація (1920–1929 рр.)»** розкрито діяльність анархістів протягом епохи згортання «військового комунізму» та НЕПу.

У підрозділі 4.1. **«Зміни в анархістських структурах (листопад 1920 – 1922 рр.)»** аналізуються спроби анархістів зберегти свої структури під тиском репресивного апарату радянської влади. Починаючи з 25 листопада 1920 р. по містах УСРР розпочалися арешти, в результаті яких було заарештовано близько 300 анархістів і тих, хто їм співчував, делегатів з'їзду КАОУ «Набат». Взимку 1920–1921 рр. репресії проти анархістів в Україні тривали. КАОУ «Набат» перейшла до нової форми існування: в стані «глибокого» підпілля. Одеса, Харків, Катеринослав, Полтава залишалися центрами анархізму, в Одеській міській раді навесні 1921 року числилися чотири анархіста. Стейке занепокоєння радянського керівництва стосовно «загрози зліва» посилювало Кронштадтське повстання, під час якого на заводах Харкова та Одеси тривали заворушення, в УСРР пройшли арешти так званих «анархо-бандитських» груп, «радянських» анархістів, діяльність анархістів-синдикалістів у профспілках і ФЗК була заборонена. Світові синдикалістські структури, Інтернаціонал революційного синдикалізму – Міжнародна асоціація трудящих домагалися звільнення анархістів з радянських в'язниць і свободи анархістської пропаганди в радянських республіках. Завдяки світовим протестам з радянських в'язниць було звільнено кілька десятків анархістів, в тому числі лідери КАОУ «Набат», що були вислані до Німеччини.

Восени 1921 р. в Одесі пройшли страйки робітників «Губодягу» та залізничних майстерень, що були організовані анархістами, в Полтаві вони спонукали робітників до страйків. У Харкові в 1922 р. відродилися групи анархістів серед робітників та студентів, в анархістських колах стає актуальною ідея створення «Анархо-комуністичного союзу молоді». Підпільні групи фіксувалися у Катеринославі, Києві, Житомирі, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Брацлаві, Жмеринці, Криму, по селах Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Олександрівської губерній. Масові арешти у 1922 р. на певний час загальмували анархістську активність.

У підрозділі 4.2. **«Махновщина в листопаді 1920 – січні 1922 р., махновське підпілля в УСРР та діяльність анархо-махновської еміграції в Західній Європі протягом 20-х рр. XX ст.»** розглядається завершальний етап махновщини та намагання емігрантів-махновців впливати на події в УСРР. 25 листопада 1920 року після третього проголошення Н. Махна «поза законом», РПАУ(м) вступила в двобій з РСЧА. Махновці відмовляються від боротьби за Гуляйполе та рейдують по Правобережній Україні, Полтавщині, Курській губернії. У лютому 1921 р. Н. Махно спрямував РПАУ(м) на відпочинок до базових районів, до махновців приєднується повстала бригада 1-ї Кінної Армії РСЧА. На Запоріжжі Н. Махно застает селянське повстання, він розраховує на силу селянського спротиву, на загальне повстання вояків РСЧА проти більшовицької диктатури. У квітні 1921 р. стало очевидно, що боротьба за Гуляйпільський «вільний район» веде до самознищення РПАУ(м). Загони махновців перейшли до рейдів Україною. У травні – липні 1921 р. РПАУ(м) останній раз намагається підняти селянство на боротьбу, вирушивши рейдом на Полтавщину. Цей рейд виснажив РПАУ(м), перетворивши армію на невеличкий загін. В останні 53 дні перебування Н. Махна в УСРР цей загін втрачав чисельність, можливість впливати на перебіг подій. РСЧА змогла знищити або блокувати базові райони махновського руху. Літом 1921 р. на село прийшов НЕП, одночасно УСРР охоплює голодомор, що унеможливило існування потужних повстанських сил, яких добровільно годують селяни. 28 серпня 1921 р. головний загін махновців переходить на румунську територію.

Боротьба окремих махновських загонів тривала до середини 1922 р. у Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській губерніях, на Донбасі. Опинившись у Румунії, ядро махновців не припинило боротьби, Н. Махно створив «Закордонний центр», з якого намагався керувати загонами і підпіллям в УСРР. «Центр» організував «вікна» на кордоні, через які до УСРР проникали махновські емісари й анархістська література. Махновці переходять до нової тактики «вростання в систему» – легалізації підпільників в УСРР для руйнування структур влади зсередини. Арешт Н. Махна у Польщі та Данцигу стали однією з причин занепаду махновського підпілля. З 1925 р. Н. Махно перебуває в Парижі, де разом з П. Аршиновим створює групу, видає журнал «Дело труда». У 1925–1929 рр. чекісти полюють на махновське підпілля, «повстанські групи», що зберігають свій ресурс як альтернативу більшовицькій диктатурі. Про анархістське підпілля в 1920-х рр. свідчать не лише чекісти, але й емігрантські джерела, унеможливаючи припущення фальсифікації справ.

У підрозділі 4.3. **«Відродження анархістських груп в УСРР (1923–1926 рр.)»** аналізується феномен актуалізації анархістських ідей у середині 1920-х рр. З початку 1923 р. помітним став певний інтерес до анархізму серед робітничої та студентської молоді, що було пов'язано з розчаруванням у НЕПі та більшовицьких планах, посиленням безробіття, «чистою» внз, розширенням політичної ніші через зникнення колись потужних конкурентів ПСР та РСДРП, припиненням голоду в

Україні, послабленням центральної влади, загостренням боротьби за владу всередині ВКП(б). Анархісти критикували економічну систему СРСР, розглядаючи її як «державно-капіталістичну», «фашистсько-диктаторську», як наступ бюрократії й буржуазії на права трудящих. Протягом 1923 р. активізувалася діяльність анархістів-синдикалістів, що отримували підтримку від Міжнародної асоціації трудящих, синдикалістів Німеччини та США. В українських містах підіймається нова хвиля робітничих страйків і бунтів безробітних. Про силу протесту безробітних свідчать травневі (1924 р.) події в Одесі, коли близько 5 тис. безробітних пройшли містом з криками «геть владу», розігнали міліцію, штурмували будівлю губвиконкому. У 1926 р. безробітні моряки і портовики Одеси намагалися організувати демонстрацію під чорним прапором анархістів. В Одесі анархістську пропаганду вела група політемігрантів-анархістів з Італії, Болгарії, Молдови.

«Всесоюзні» цифри «підозрюваних у анархізмі» свідчать про «спалах» анархістських настроїв у 1924 р. У Харкові, Одесі, Полтаві, Катеринославі, Києві анархісти поширювали листівки, закликаючи до опору владі, працювали в студентському середовищі. В Україні фіксувалося поширення закордонних анархістських видань. У 1926 р. анархісти-синдикалісти намагалися провести підпільний з'їзд «південних груп» у Маріуполі. Молодіжні анархістські групи були відзначені в Миргородському, Роменському, Лубенському, Лебединському, Прилуцькому округах, у містах Юзівка, Севастополь, Ялта, на місцевих педагогічних курсах. Співчуваючи анархізму, робітники та студенти створювали «конспіративні п'ятірки», «дикі» автономні групи. Чекісти фіксували прояви «червоного бандитизму», «червоного хуліганства», спостерігається тенденція «молодіжної фронди» щодо політики НЕПу й покоління «старих більшовиків».

У підрозділі 4.4. «**Ліквідація анархістського руху в УСРР (1927–1929 рр.)**» йдеться про причини зникнення анархістського руху. З 1927 р. влада перейшла до масових репресій проти анархістів, які поширювали листівки серед студентської молоді, намагаючись організаційно об'єднати автономні підпільні молодіжні групи в Україні. Групи складали переважно студенти сільськогосподарських та педагогічних закладів середньої та вищої освіти, молоді вчителі. До 1929 р. чекістські структури змогли ліквідувати студентські анархістські групи в Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Києві, Полтаві, Ніжині, Лубнах, Глухові, Сталіно, Умані.

До 1929 р. анархістські групи були ліквідовані в Одесі на судноремонтному заводі, серед портових вантажників, залізничників, безробітних. У Дніпропетровську анархісти були репресовані після спроби організувати страйк на заводі. Групи анархістів-робітників зазнали арештів у Харкові, Києві, Запорожжі, Мелітополі, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Первомайську, Полтаві, Ромнах, Севастополі, Сталіно, Макіївці, Маріуполі. Анархістська еміграція, розраховуючи на наявність підпілля, намагалася консолідувати анархістів в СРСР на основі «Платформи», текст якої потрапив «політичною контрабандою» до підпілля Києва, Одеси, Дніпропетровська, Мелітополя, Полтави. 1929 р. ДПУ провела арешти членів

«Союзу робітників анархістів», що консолідувалися навколо «Платформи». На початку 1929 р. арештів зазнали 18 лідерів одеських анархістів, того ж року в СРСР потрапили за ґрати ідеологи анархізму, були розгромлені останні групи анархістів-комуністів та анархістів-містиків.

1929 р. анархісти втратили свою робітничо-селянську базу, вплив на радикально налаштовану молодь, критика анархістами НЕПу та примари «вільної колективізації» привели їх до схвалення політики згортання НЕПу, вони не змогли очолити селянські протести в умовах «великого зламу». Боротьба в середовищі анархістської еміграції між групами Махна – Аршинова, Воліна, «Рассвет – Пробуждение», «Голос труда» вплинули на кризу анархістського руху в СРСР. З початком світової економічної кризи (1929 р.) в країнах Західної Європи та США скоротилася матеріальна допомога анархістам СРСР від західних однодумців, «політичну контрабанду» унеможливила «залізна завіса» на кордонах СРСР. Внутрішня криза анархістських емігрантських груп в США та Аргентині, втрата ідеологічних орієнтирів, ренегатство та співпраця окремих анархістів з ДПУ, нищівні репресії влади стали руйнівними для анархістського підпілля, в якому наприкінці 1920-х рр. почали домінувати підозра, розчарування, апатія. Наприкінці 1929 р. анархістський рух, організоване анархістське підпілля в УСРР зникає з політичної арени.

У результаті проведеного наукового дослідження автор виносить на захист такі **висновки**:

Розгортання анархістського руху в Україні було викликане низкою як об'єктивних (глобальні зміни в соціально-економічному й політичному житті, процеси емансипації в суспільстві, загострення соціальних протиріч, політизація мас, відчуження влади від суспільства, військова криза), так і суб'єктивних причин (приїзд анархістських емісарів із Західної Європи та махаєвських агітаторів із Сибіру).

Детальне ознайомлення з історіографією з теми показало, що хоча історія анархізму й має значний масив публікацій, але вивчалася вона поверхово й епізодично, на її дослідження впливали політичні примхи та заборони, що не давало можливості зробити загальні висновки, виробити чітку оцінку ролі та місця анархізму в історії України. Водночас значна джерельна база дає змогу здійснити аналіз процесу еволюції анархізму, залучаючи методологію сучасних наукових досліджень, дати власну інтерпретацію історичних процесів.

На початку ХХ ст. Російська імперія стала ареною боротьби мас за «землю й волю». Ліворадикальний рух мав потенції стати масовим, впливаючи на робітничий, селянський, молодіжний рухи, на естетичні, культурні смаки, формуючи нові сенси (авангардне мистецтво, футуризм, рух есперанто, анархізм-окультизм, лібертаріанство). Анархістські структури в Україні формувалися як частина анархістського «інтернаціоналу», у якому країни Західної Європи слугували своєрідним «тилом». Протягом 1903–1928 рр. анархісти Західної Європи та

Америку підтримували рух в Україні. Анархісти з України ховалися за кордоном у разі переслідування, формували там свої центри, друкували видання, закупували зброю, збирали з'їзди та конференції.

Лідери анархізму в Україні були вихідцями із соціалістичних партій. Анархістські активісти, проникнувши в уже створені організації «незалежних соціалістів», РСДРП, ПСР, РУП, Бунд, зуміли відколоти від них радикальні елементи, які стали основою їхніх власних груп. Одеса та Катеринослав перетворилися на «столиці анархізму» в Російській імперії, вони залишалися головними центрами руху й після Лютневої революції 1917 р. (після 1915 р. до них долучився Харків). У цих містах формувалися нові течії, федерації, анархісти знайшли підтримку серед робітників. В Україні склалася особлива форма руху – так званий «південний» анархізм, у тактиці якого важливу роль відігравали терор, бунтарство, повстанство.

Анархістські структури не підпорядковувалися логіці, властивій партійним структурам: керувалися локальними завданнями, не мали реєстрації членів, координаційну роль головних комунікаторів виконували авторитетні лідери, зв'язок між групами встановлювався за допомогою редакцій друкованих видань. Угрупування анархістів підтримували зв'язок, обмінювалися кадрами та інформацією, допомагали грошима, літературою, зброєю, проводили спільні «прямі дії». Функції керівних центрів належали федераціям: «Хліб і воля», «Земля і воля», «Чорний прапор», з 1918 р. – КАОУ «Набат» та ін. Організаційні форми руху були різноманітними – від федерацій із центральними структурами до тимчасових «груп підтримки».

В історичній науці утвердилася хибна думка про заперечення анархістами політичної боротьби, але вони вороже ставилися лише до парламентської боротьби, змагання за владні повноваження. Щодо політичної ж боротьби взагалі (як боротьби за маси), то анархісти використовували її різноманітні методи, намагаючись взяти на себе роль «вождів мас». Їхнім головним завданням було залучення громадян до «прямих дій» (протестів, страйків, експропріацій, саботажу, акцій непокори, повстань, захоплення виробництва та приватної власності, соціалізації). Діяльність учасників руху зводилася до агітації та пропаганди (у тому числі й за допомогою терору), практичної руйнації основ владної та економічної нерівності.

Рушійною силою глобальних змін анархісти вважали робітників, що відобразилося на соціальному складі груп, «спеціалізації» гуртків, адресності пропаганди, агітації та вирішальних цілях руху. Твердження про те, що в анархістському середовищі були відсутні інтелігенти та студентство, недоречне для інтелектуальних і студентських центрів – Одеси, Харкова, Києва. Частина тих, хто навчався у вчз, співчувала ідеям анархістів, брала участь у їхніх акціях. Водночас, порівняно із соціал-демократами, есерами, українськими партіями, кількість людей із вищою освітою в анархістському середовищі була меншою. Особливий інтерес студентства до анархізму проявлявся в 1923–1927 рр., коли на хвилі революційного максималізму молодь шукала вихід з патової ситуації НЕПу.

Кількісний склад анархістських структур доводить, що вони мали вплив на робітників у часи піків розвитку руху (1906–1907, 1917–1918 рр.), коли рівень підтримки анархістських гасел був достатньо високим. З 1920 р. він ослаб у зв'язку з одержавленням профспілок та ФЗК, репресіями влади. Анархістський рух не можна зводити лише до дій активістів підпільних груп (в Україні впродовж 1903–1929 рр. їх налічувалося від 0,5 до 5 тис. осіб). Він мав амбіції підняти робітників та селян на боротьбу й будівництво нового суспільства. Сили та масовості руху надавали численні учасники «прямих дій», організованих анархістами (в Україні в 1919 р. – до 150 тис. осіб). Ще більш вагому групу складали «ситуативно-латентні анархісти» – симпатичні анархістським ідеям та поглядів у культурно-мистецькому, повсякденному житті по відношенню до влади, права, моралі.

Анархістські структури протягом 1905–1919 рр. отримували ліву частку матеріальних ресурсів для свого існування шляхом експропріацій. Здобуті кошти використовувалися для підтримки організацій, страйків, друку літератури, закупівель зброї. Відмова від експропріацій або їх неможливість після 1920 р. призвела до проблем із фінансуванням підпілля, до його затухання. До анархістського руху треба відносити групи іллегалістів, що проводили свої акції під анархістськими гаслами. Терор не був самоціллю анархістів, він здійснювався для пропаганди, фіксації своєї присутності на політичній арені, з метою активізації протестного руху, паралічу влади, хаосу в державі, для успіху здирництва. Протягом усього існування руху домінували три течії анархізму: анархізм-комунізм, анархізм-синдикалізм, анархізм-індивідуалізм-іллегалізм.

Міжреволюційна епоха (1907–1916 рр.) не стала для анархістів «втраченим часом», як стверджує більшість істориків. Учасники руху активно діяли в десятках міст серед робітників і селян, у середовищі моряків торговельного флоту Чорноморсько-Азовського басейну, розбудовували свої центри в еміграції. Перемога Лютневої революції (1917 р.) відкрила перед анархістами широкі можливості легальної політичної діяльності, розширення сфери їхнього впливу на суспільне життя. Вони заручилися підтримкою частини населення, обиралися до рад, керівництва профспілок, селянських виборних структур. На початку 1918 р. анархістський рух досяг свого піку. Його очолили ветерани революції 1905–1907 рр.

У часи жовтневого перевороту анархісти ввійшли до «лівого блоку» з більшовиками, які взяли курс на повалення УНР. Ідеологічні розбіжності визначили тимчасовий, ситуативний характер подібного союзу. Зі зміцненням влади більшовиків анархісти з поплічників перетворилися на опозицію правлячій партії. Під впливом більшовиків, які змогли скористатися анархістськими настроями населення, рух розколовся на: 1) «радянських» анархістів, які співпрацювали з більшовиками; 2) анархістів, які намагалися провести глобальні перетворення «явочним» шляхом (КАОУ «Набат», махновці та ін.); 3) «радикальних» анархістів (анархістів підпілля), які почали збройну боротьбу проти ленінського режиму. Частина анархістів («радянські анархісти») побачила в жовтневому перевороті

втілення своїх мрій, пішла за більшовиками з причин необхідності захисту революції, із розрахунків на «поступове відмирання держави». Більшовики з квітня 1918 р. почали жорстку боротьбу проти анархістів, усвідомлюючи небезпеку зростання популярності їхніх ідей. У 1918 р. влада змогла зупинити процеси соціалізації та впровадження самоуправління. Гасло «Третьої революції» з лютого 1918 р. для анархістів втратило актуальність, тому що вони вирішили захищати революцію від «реакції». Анархізм еволюціонував, у ньому почали домінувати демократично-лібертарні цінності. Анархізм-комунізм, анархізм-синдикалізм, анархізм-індивідуалізм поступово втратили свої особливості, розчинившись в синтезі «єдиного анархізму» КАОУ «Набат» та махновського руху.

Рух із 1905 р. популяризувався в українському селянському середовищі, був «прищеплений» селянам анархістськими пропагандистами. Його учасники очолили повстанство впродовж 1918–1921 рр. на Півдні України, котре під керівництвом Н. Махна ставило за мету боротьбу за анархістське суспільство. Історія махновщини бере початок із літа 1917 р., коли анархісти Гуляйполя почали так званий «анархістський експеримент». Воєнні змагання штовхали махновців до вибору між диктаторськими режимами. Більшовицька влада змогла тимчасово залучати анархістів до гібридної війни проти Української держави, УНР, але навесні 1919 р. анархісти й махновці почали різко критикувати «комісародержавність». Тактикою частини анархістів (Н. Махна та ін.) був намір скористатися слабкістю влади більшовиків для перебудови суспільства «явочним шляхом – прямою дією» без дозволів центральної влади, на засадах прямої демократії, «вільних рад», самоорганізації, соціалізації, федералізації, захищаючи автономію «вільного району» за допомогою повстанської армії.

КАОУ «Набат» об'єднала приблизно половину анархістів України у відносно централізовану структуру, але не змогла організувати робітничий клас для створення вільних робітничих структур та соціалізацію. КАОУ «Набат» постала як лояльна до більшовиків легальна структура, але з січня 1919 р. стала в опозицію до них, опинившись у напівлегальному становищі, намагаючись провести в Україні «Третю революцію» за допомогою махновщини. КАОУ «Набат» діяла в підпіллі на теренах, захоплених білогвардійцями та інтервентами, в УСРР вона існувала в напівлегальному стані, але в листопаді 1920 р. була змушена піти в підпілля.

Після перемоги над білогвардійцями у вересні – жовтні 1919 р. махновці змогли опанувати величезний терен Півдня України, захопити великі міста, створивши Південноукраїнську трудову федерацію, почати «експеримент будівництва анархістського суспільства». У 1920 р. рух намагався продовжити будівництво «вільного району». Союз РПАУ(м) та РСЧА (жовтень – листопад 1920 р.) був необхідний анархістам та махновцям для легалізації анархістських структур та їхньої пропаганди, відтворення «вільного району», але анархісти не змогли використати можливості цього союзу з причини його швидкоплинності. Наприкінці

1920 р. більшовицька диктатура зміцніла й уже не зупинялася перед остаточною ліквідацією своїх «лівих» опонентів.

Помилковим є твердження частини істориків про те, що махновський рух не мав перспектив і надій на перемогу над диктатурою більшовиків, а вів «війну заради війни». Наприкінці 1920 – навесні 1921 р. махновці продовжували боротьбу не під страхом репресій або через безвихідь. Вони мали сподівання на перехід значної частини РСЧА до РПАУ(м), на загальне селянське повстання. Махновщину було ліквідовано не тільки військово-каральними діями влади, але й унаслідок переходу до НЕПу та голодомору, який позбавив повстанців економічної бази. Махновське підпілля продовжувало діяти в УСРР і після еміграції Н. Махна.

Підпільний етап розвитку анархістського руху, що почався в УСРР, вимагав від його учасників пошуку нових форм боротьби. Упродовж 1920–1921 рр. анархісти поклали надію на селянський бунт та перехід частин РСЧА на бік «Третьої революції», протягом 1921–1923 рр. – на страйковий рух, народне незадоволення, викликане знущенням голодом та падінням рівня життя, у 1924–1928 рр. – на рух безробітних та залучення молоді.

Упродовж 1923–1926 рр. виявився феномен анархістського «ренесансу», розгром соціалістичних партій штовхнув опозиціонерів до радикальних груп. У середині 1920-х рр. було зафіксовано ознаки популярності анархізму в молодіжному середовищі. Каральні органи підхопили цю тенденцію й доклали всіх зусиль, щоб локалізувати та знекровити підпілля. Криза в анархістському русі була пов'язана з тим, що він користувався старими ідеологічними догмами, поставив себе поза політичними союзами. Його учасники, критикуючи НЕП, не з власної волі опинилися на боці або троцькістів, або Й. Сталіна (1928–1929 рр.). В еміграції з 1927 року загострилася боротьба анархістських угруповань, гроші від анархістів Заходу перестали надходити з початком світової економічної кризи 1929 р. У 1927–1929 рр. стався занепад анархістських груп, переформатування їх в об'єднання однодумців.

Розвиток анархізму в Україні можна поділити на сім хронологічних періодів, пов'язуючи його з глобальними подіями у світовій історії: 1) 1903–1904 рр. – передреволюційний період зародження й формування; 2) 1905 р. – активне розповсюдження анархістських ідей; 3) 1906–1907 рр. – посилення впливу анархістських структур; 4) 1908 – лютий 1917 р. – період тимчасового загасання; 5) лютий 1917 – квітень 1918 р. – відновлення руху, етап найбільшого впливу; 6) літо 1918 – листопад 1920 р. – консолідація анархістів навколо махновського руху та КАОУ «Набат»; 7) грудень 1920 – 1929 р. – етап поступового занепаду.

Аналіз діяльності анархістів дозволяє розглядати їх як силу, що значно вплинула на хід революційних подій перших десятиріч ХХ ст. У революції 1905–1907 рр., у боротьбі проти монархії анархісти об'єктивно опинилися на одному боці з майбутніми творцями української державності. Упродовж 1920-х рр. махновці та анархісти стали частиною антибільшовицького підпілля, у структурі якого значну роль відіграли сили українського національного опору.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

монографії

1. Савченко В. А. Неофициальная Одесса эпохи нэпа (март 1921 – сентябрь 1929). Москва : РОССПЭН, 2012. 287 с. *Рецензія*: Shtakser I. Book Review of Viktor Savchenko's Neofitsial'naia Odessa epokhi NEPa: 1921–1929 // The NEP Era: Soviet Russia 1921–1928. California. Vol. 8(2014). P. 105–108.
2. Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі (1903–1916 рр.). Одеса : Печатный дом, 2014. 308 с. *Рецензія*: Łaniewski A. Recenzje // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. Warszawa. T. 51. Z. 1(2016). S. 224–231.
3. Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр.: історичний аспект та політична практика. Київ : НАНУ, 2017. 444 с. *Рецензії*: Котляр Ю. Анархізм. Новий погляд з позиції сучасності // Наукові праці Чорноморського національного університету ім. Петра Могили. Миколаїв, 2016. Вип. 270. С. 108–111; Цвілюк С. Рецензія // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 401–402; Лебеденко О. Анархістський епос степової України // Емінак : науковий щоквартальник. Миколаїв. 2017. № 1(17) (січень-березень). Т. 1. С. 130–132; Посадский А. В. Рецензия на книгу «Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр.: історичний аспект та політична практика» // Альманах асоціації істориків Гражданской войны (РФ, Архангельск). 2017. № 3. С. 123–126.

Статті у наукових фахових виданнях

4. Савченко В. А. Анархістський рух на Україні у 1905–1907 рр. // Наукові праці з питань політичної історії. Більшовики та непролетарські партії на етапі буржуазно-демократичної революції. Київ, 1991. Вип. 169. С. 137–149.
5. Савченко В. А. Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда (до історії співробітництва з органами державної безпеки СРСР) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Київ, 2009. № 1. С. 120–137.
6. Савченко В. А. Українська складова махновського руху // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2011. № 21. С. 55–62.
7. Савченко В. А. Анархісти Півдня України 1910–1914 рр.: від економічного терору до таємних профспілок // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2011. № 22. С. 48–56.
8. Савченко В. А. До причин кризи анархістського руху в Україні 1908–1909 рр. // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2012. № 27. С. 54–64.
9. Савченко В. А. Діяльність анархістів-синдикалістів серед одеських моряків (1906–1913 рр.) // Краєзнавство. Київ, 2013. № 2. С. 174–183.
10. Савченко В. А. Ар'єргардні бої революції: анархістська герілья в Одесі (грудень 1906 – грудень 1907) // Науковий вісник Миколаївського національного

- університету ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2013. Вип. 3(35). Історичні науки. С. 106–111.
11. Савченко В. А. Виникнення та перші кроки Конфедерації анархістських організацій України «Набат» (листопад 1918 – березень 1919) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2013. Вип. 21. С. 384–401.
 12. Савченко В. А. Паризька шпигунка із «Чорного хреста» (справа одеського анархістського підпілля 1933 р.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Київ, 2013. № 1–2. С. 31–51.
 13. Савченко В. А. Анархістська організаційна структура і анархістські комунікації в епоху революції 1905–1907 рр. // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2014. № 30. С. 107–119.
 14. Савченко В. А. Репресії проти анархістів в УСРР у 1921–1924 рр. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Київ, 2014. № 2(43). С. 176–197.
 15. Савченко В. А. Одеські анархісти і соціалізація виробництва в 1917–1919 рр. // Краєзнавство. Київ, 2015. № 1/2(90). С. 69–78.
 16. Савченко В. А. Анархисты Молдовы на переломе эпох (1900–1911 гг.) // Studia Universitatis Moldaviae. Istorie. (Кишинев). 2015. Nr. 4(84). P. 124–129.
 17. Савченко В. А. До питання виникнення анархістського руху в Україні // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2015. Вип. 24. С. 113–122.
 18. Савченко В. А. Студенти в анархістському русі в Україні (1905–1928 рр.) // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2015. № 33. С. 90–106.
 19. Savchenko V. Anarchists and the Workers Movement of the First Quarter of the XX-th Century in Ukraine: The Problem // Danubius: Muzeul de istorie Galați. Galați. 2016. XXXIV. P. 61–69.
 20. Савченко В. А. Розгром анархістського руху в радянській Україні (1927–1929 рр.) // Український історичний журнал. Київ, 2017. № 1. С. 84–96.
 21. Савченко В. А. Репрессии против анархистов в СССР в 1922–1927 гг. и международные кампании протестов // Akademos. Moldaviae. 2017. Nr. 1. P. 110–116.
 22. Savchenko V. The anarchist movement in Ukraine at the height of NEP (1924–1925) // East/West: Journal of Ukrainian Studies. Edmonton. 2017. T. 4. № 2. PP. 173–186.
 23. Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі у часи визвольних змагань // Емінак : науковий щоквартальник. 2017. № 2(18) (квітень-червень). Т. 2. С. 21–25.
 24. Савченко В. А. Емігрантська російськомовна та україномовна анархістська преса 20-х рр. XX ст. // Інтелігенція і влада. Одеса, 2017. № 36. С. 186–199.
 25. Савченко В. А. Федерація анархістів-комуністів «Чорний прапор» у боротьбі за лідерство в анархістському русі в Україні (1905–1907 рр.) // Емінак : науковий щоквартальник. 2017. № 3(19) (липень-вересень). Т. 1. С. 14–18.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

26. Савченко В. А. Махновська південноукраїнська федерація // Матеріали IV Всеукр. конференції «Розвиток історичного краєзнавства». Луцьк, 1993. С. 29–30.
27. Савченко В. А. Політичний проект махновського руху у 1919 р. // Матеріали I Міжнарод. наук. конференції «Революції в Україні у XX–XXI ст.: співзвуччя епох». Одеса : ХНУВС, 2005. С. 152–156.
28. Савченко В. А., Гонтарь О. И. Евреи в анархистском движении на Юге Украины (1904–1908) // VI Запорожские еврейские чтения. Запорожье, 2003. С. 35–43.
29. Савченко В. А. Анархисти України і інтелігенція (перша чверть XX ст.) // Матеріали V Всеукр. наук. конференції «Інтелігенція і влада». Ч. 2. Одеса : ОНПУ, 2009. С. 155–161.
30. Савченко В. А. Іллегалізм в анархистському русі України (1904–1908 рр.) // Матеріали V Міжнарод. наук.-практ. конференції «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави». Одеса : ОДУВС, 2013. С. 191–193.
31. Савченко В. А. 1913 рік в історії анархистського руху в Україні: до питання про «зникнення анархистської загрози» // Матеріали IV Міжнарод. наук.-практ. конференції «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри». Одеса : БМВ, 2013. С. 305–309.
32. Савченко В. А. Міжнародні аспекти формування анархистського руху в Російській імперії 1900–1906 рр. // Матеріали Міжнарод. наук.-практ. конференції «Актуальні питання зовнішньої політики України». Одеса, 2014. С. 48–50.
33. Савченко В. А. До питання про винищення анархистського підпілля в Україні у 1920-х рр. // Матеріали VI Всеукр. наук. конференції «Інтелігенція і влада». Одеса : ОНПУ, 2014. С. 224–227.
34. Савченко В. А. Пропаганда терором: терористична практика анархистів Російської імперії // VII Міжнарод. наук.-практ. конференція «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави». Одеса : ОДУВС, 2015. С. 111–114.
35. Савченко В. А. Анархисти та робітничий рух першої чверті XX ст.: до постановки проблеми // Матеріали V Міжнарод. наук.-практ. конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Одеса : МНУ, 2015. С. 293–297.
36. Савченко В. А. Конфедерація анархистських організацій України «Набат» і радянська влада: початок боротьби (червень – липень 1919 р.) // Матеріали I Всеукр. наук. конференції «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса». Одеса : ОНПУ, 2015. С. 119–122.
37. Савченко В. А. Архівні джерела з історії анархистського руху в Україні першої чверті XX ст. // Матеріали II Міжнарод. наук.-практ. конференції Держ. архіву Одеської області «Архів – Історія – Сучасність». Одеса : ДАОО, 2015. С. 263–267.

38. Савченко В. А. Іноземні анархисти – члени одеських анархистських груп (1917–1926 рр.) // Матеріали IX Всеукр. наук. конференції «Народний Рух України: місце в історії і політиці». Одеса : Астропринт, 2016. С. 63–64.
39. Савченко В. А. Лідери анархистських груп Півдня України в трьох революціях (1905–1917) // VI Міжнарод. наук.-практ. конференція «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри» : зб. статей. Херсон : ФОП Грін Д. С., 2017. С. 293–298.
40. Савченко В. А. Идея анархистской «третьей революции» и попытки ее реализации в 1918–1921 гг. // Международ. науч.-практ. конференция «Революция 1917 года и гражданская война как определяющие факторы российской истории XX века» : сб. статей. Оренбург, РФ, 2017. С. 242–245.
41. Савченко В. А. Роль анархистів в українській революції 1917 р. // Матеріали V Міжнарод. наук. конференції «Революції в Україні у XX–XXI ст.: співзвуччя епох». Одеса : ОДУВС, 2017. С. 150–154.

які додатково відображають наукові результати дисертації

42. Савченко В. А. Анархистські організації України // Енциклопедія сучасної України. Т. 1. Київ : НАНУ, 2001. С. 120–121.
43. Савченко В. А. «Жертвоприношення революції» (Маргінальні терористи – анархисти України у 1905–1909 рр.) // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Львів, 2002. № 25. С. 119–135.
44. Савченко В. А. Уничтожение оппозиционных партий и политических организаций на Одессине в 1921–1929 гг. // Одесский мартиролог. Т. 3. Одесса : МФІ. 2005. С. 29–82.
45. Савченко В. А. Махно. Харків : Фоліо, 2005. 416 с.
46. Савченко В. А. Анархисты-терористы в Одессе в 1903–1913 гг. Одесса : Оптимум, 2006. 226 с.
47. Савченко В. А. Анархистская эмиграция первых десятилетий XX века (1903–1939 гг.) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2007. Вип. 4. С. 57–89; 2008. Вип. 5. С. 255–294.
48. Савченко В. А. Анархистское подполье в Одессе в 20–30-е гг. XX века // Південний захід. Одесика. Одеса, 2009. Вип. 7. С. 108–135.
49. Савченко В. А. Південноукраїнська трудова федерація 1919 р. – забута форма української державності // Життя і пам'ять. Наукова збірка, присвячена пам'яті В. І. Шамко. Одеса, 2009. С. 127–139.
50. Савченко В. А. З історії політичних репресій на Одещині за часів радянської влади: вступна стаття // Реабілітовані історією. Одеська область. Одеса, 2011. Розділи 1–3. С. 5–71.
51. Савченко В. А. 100 знаменитих революціонерів і анархистів. Харків : Фоліо, 2010. 510 с.; Перевидання: Знаменитые анархисты и революционеры. Харків : Фоліо, 2014. 416 с.

52. Савченко В. А. Анархистское движение в Одессе в 1908–1916 гг. // Південний захід. Одесика. Одеса, 2010. Вип. 9. С. 58–71.
53. Савченко В. А. Анархізм в Україні (1903–1905 рр.): до причин поширення руху // Південноукраїнський правничий часопис. Одеса : ОДУВС, 2012. № 1. С. 224–226.
54. Савченко В. А. «Йти окремо, бити разом!»: анархісти – борці за встановлення більшовицької диктатури в Одесі (1917–1918 рр.) // Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Одеса, 2012. № 9(161). С. 22–31.
55. Савченко В. А. Махаевский «Союз непримиримых» и создание первой анархистской группы в Одессе (1903–1904 гг.) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2013. Вип. 15. С. 43–65.
56. Савченко В. А. «Махновщина после Махно»: махновское движение после вынужденной эмиграции Н. Махно из Украины // Крестьянский фронт 1918–1922 гг. : сб. статей. Москва : Аиро-XXI, 2013. С. 237–253.
57. Савченко В. А. «Дети Мировой» и «бабки Гражданской»: феномен анархо-повстанческих атаманов Украины (1917–1921 гг.) // От «германской» к Гражданской: становление корпуса народных вожаков русской смуты : сб. статей. Москва : Аиро-XXI, 2014. С. 363–378.
58. Савченко В. А. Кримська стратегія анархо-махновського руху (1920 р.) // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії : зб. статей. / ред. кол. : Смолій В. (відп. ред.). Київ, 2014. С. 400–409.
59. Савченко В. А. Ідея козацької волі в пропагандистській і організаційній діяльності анархістів в українському селі // Чорноморська минувшина. Одеса, 2015. Вип. 10. С. 35–45.
60. Савченко В. А. Судьбы одесских анархистов (1930-е гг.) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2015. Вип. 19. С. 176–212.
61. Савченко В. А. Анархо-махновские атаманы мятежного Донбасса в 1920–1922 гг. // «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры : сб. статей. Москва : Аиро-XXI, 2015. С. 420–439.
62. Савченко В., Дубовик А. Батька Савон // Альманах Ассоциации исследователей гражданской войны в России. Архангельск : САФУ. Вип. 2. 2015. С. 163–165.
63. Савченко В. А. Конфедерація анархістських організацій України «Набат» у «денікінському підпіллі» та повстанському русі на Півдні та Сході України (серпень 1910 – січень 1920 р.) // Південний захід. Одесика. Одеса, 2016. Вип. 20. С. 157–179.
64. Савченко В. А. Рецензия на антологию «Анархизм: pro et contra» // Південний захід. Одесика. Одеса, 2016. Вип. 21. С. 264–266.

АНОТАЦІЯ

Савченко В. А. Анархістський рух в Україні в 1903–1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. – Миколаїв, 2017.

Вивчення історії анархізму дає змогу зрозуміти можливі альтернативні шляхи суспільного будівництва, ступінь життєздатності та впливу анархістських ідей. Нині, коли відзначається 100-річчя Української революції, суспільство вимагає від істориків аналізу доленосних подій. Актуальність проблеми зумовлена тим фактором, що в науковій літературі відсутні узагальнюючі й усебічні характеристики генези анархістського руху в Україні.

Анархістські групи з емігрантів із Російської імперії виникають на початку ХХ ст. на території Англії, Швейцарії, Франції. Анархістські структури в Україні формувалися з 1903 р. як частина світового анархістського руху, його учасники в Західній Європі та США підтримували українських однодумців. Координаційну роль комунікаторів в анархістських структурах виконували авторитетні лідери, редакції видань, згодом федерації. Одеса, Катеринослав, Харків стали центрами анархізму. Діяльність анархістів зводилася до агітації та пропаганди, до «прямих дій» з руйнації основ владної і економічної нерівності. Русійною силою глобальних змін анархісти вважали робітників та селянство. Лютнева революція 1917 р. надала анархістам шанс скористатися легальністю, піком руху став листопад 1917 р. – квітень 1918 р. Протягом 1918–1921 рр. махновці виборювали незалежний від будь-якої влади «вільний район» на Півдні України. Конфедерація анархістських організацій України «Набат» намагалася об'єднати анархістів, керувати махновським рухом. З 1920 р. в УСРР почалися арешти анархістів, їхню діяльність у профспілках та заводських комітетах було заборонено. Упродовж 1923–1926 рр. помітним став спалах анархістських настроїв, але у 1929 р. чекістські структури ліквідували анархістські групи.

У боротьбі проти імперії анархісти об'єктивно опинилися на одному боці з майбутніми творцями української державності, з 1919 р. анархісти стали частиною антибільшовицького опору. Всебічний аналіз політичної практики анархістського руху в рамках суспільно-політичних трансформацій в Україні дає змогу стверджувати, що анархісти намагалися підняти широкі верстви населення проти феодально-буржуазної імперії, білогвардійської та радянської диктатур, що анархізм посів чільне місце в політичному розмаїтті першої чверті ХХ ст.

Ключові слова: Україна, революція, анархістський рух, анархісти, анархізм-комунізм, анархізм-індивідуалізм, анархізм-синдикалізм, іллегалізм, більшовики, махновщина, терор, група, федерація, конфедерація, еміграція, робітничий рух, поліція, репресії, агітація.

АННОТАЦИЯ

Савченко В. А. Анархистское движение в Украине в 1903–1929 гг.: организационные формы, коммуникации и механизмы функционирования. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. Черноморский национальный университет имени Петра Могилы. – Николаев, 2017.

Изучение истории анархизма позволяет понять возможные альтернативные пути общественного строительства, степень жизнеспособности и влияния анархистских идей. Сейчас, когда отмечается 100-летие Украинской революции, общество требует от историков анализа судьбоносных событий. Актуальность темы обусловлена тем фактором, что в научной литературе отсутствуют обобщающие и всесторонние характеристики генезиса анархистского движения в Украине.

Анархистские группы из эмигрантов из Российской империи возникают в начале XX в. на территории Англии, Швейцарии, Франции. Анархистские структуры в Украине формировались с 1903 г. как часть мирового анархистского движения, его участники в Западной Европе и США поддерживали украинских единомышленников. Координационную роль коммуникаторов в анархистских структурах выполняли авторитетные лидеры, редакции изданий, впоследствии федерации. Одесса, Екатеринослав, Харьков стали центрами анархизма. Деятельность анархистов сводилась к агитации и пропаганде, к «прямым действиям» по разрушению основ властного и экономического неравенства. Движущей силой глобальных изменений анархисты считали рабочих и крестьян. Февральская революция 1917 г. предоставила анархистам шанс воспользоваться легальностью, пиком движения стал ноябрь 1917 г. – апрель 1918 г. В течение 1918–1921 гг. махновцы боролись за независимый от любой власти «свободный район» на Юге Украины. Конфедерация анархистских организаций Украины «Набат» пыталась объединить анархистов, управлять махновским движением. С 1920 г. в УССР начались аресты анархистов, их деятельность в профсоюзах и в заводских комитетах была запрещена. В течение 1923–1926 гг. заметной стала вспышка анархистских настроений, но в 1929 г. чекистские структуры ликвидировали анархистские группы.

В борьбе против империи анархисты объективно оказались на одной стороне с будущими создателями украинской государственности, с 1919 г. анархисты стали частью антибольшевистского сопротивления. Всесторонний анализ политической практики анархистского движения в рамках общественно-политических трансформаций в Украине позволяет утверждать, что анархисты пытались поднять широкие слои населения против феодально-буржуазной империи, белогвардейской и советской диктатуры, что анархизм занял видное место в политической разнообразии первой четверти XX ст.

Ключевые слова: Украина, революция, анархистское движение, анархисты, анархизм-коммунизм, анархизм-индивидуализм, анархизм-синдикализм, иллегализм, большевики, махновщина, террор, группа, федерация, конфедерация, эмиграция, рабочее движение, полиция, репрессии, агитация.

SUMMARY

Savchenko V. Anarchist Movement in Ukraine in 1903–1929: Organizational Forms, Communication and Mechanisms of Functioning. – Manuscript.

Thesis aimed at obtaining Doctor's degree in History, Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Petro Mohyla Black Sea National University. – Mykolaiv, 2017.

The development of an effective mechanism of relations between the state and society is impossible without analyzing and taking into account the experience of the formation of socio-political movements, their predicted activities. Studying the history of anarchism makes it possible to better understand the possible alternative ways of social construction, the degree of vitality and influence of anarchist ideas. Now, when the 100th anniversary of the Ukrainian revolution is celebrated, the society requires historians to analyze the fateful events. The urgency of the problem is determined by the fact that in the scientific literature there are no generalizing and comprehensive characteristics of the genesis of the anarchist movement in Ukraine. The study is an integrated, comprehensive analysis of the political practice of the anarchist movement and its organizational forms and mechanisms of functioning within the social and political transformations. The scientific novelty of the study's results is that for the first time it was made a complex studying of the phenomenon and evolution of the anarchist movement, which allows seeing it as a holistic socio-political event. There received its further development the assertion that the anarchist movement has taken its rightful place in the political variety of the first quarter of the 20th century, recreating evolutionary trends of world anarchism and that the Ukrainian Anarchists complemented the global anarchism with new forms. It is proved that terror was seen by the anarchists as a universal weapon and was used for propaganda purposes, to blow radical moods and fundraising; the forms and methods of the Anarchists' activity in socialization of industrial enterprises and involvement of workers to the «direct democracy» is reconstructed. A new period of the anarchist movement in Ukraine was discovered: mid-1903 – the end of 1929.

The introduction substantiates the relevance of the topic, identifies the object and subject of the study, outlines the chronological and territorial boundaries, formulates the purpose and objectives of the dissertation, and reveals the scientific novelty and practical significance. The first section is “Historiography, source base and methodology of research”. The section analyzes the state of scientific development of the problem, source base of the research and its methodology. The analysis of historiography makes it possible to assert that in the scientific literature only some aspects of the stated problems

were reflected. The basic quantity of materials consists unpublished sources, which the author worked out in the archives of Ukraine, the RF, the Netherlands (120 funds of 14 archives). As a result of the research on the topic, 64 works were published, including 3 monographs and 22 articles in scientific professional periodicals.

The second section – “Political practice of the anarchist groups in 1903–1917”. It reveals the process of appearance and formation of the anarchist movement, its structures, communication, and methods of functioning. Anarchist groups based on emigrants from the Russian Empire began to emerge in the early 20th century in England, Switzerland and France. The Anarchists had the greatest influence on the masses in 1906 and in early 1907. Odessa became the center of spreading of new anarchist trends: “Black Flag” and the Federation of Anarchist Syndicalists “New World” that headed the great strike of sailors and port workers. In 1907–1910, the police inflicted serious blows on these organizations, but it failed to destroy the movement. The First World War broke out the plans of the Anarchists, split their ideological unity; the vast majority of the Anarchists opposed the war, seeing the way out of it in the world revolution.

The third section is “Anarchist movement in the period of the Ukrainian revolution (1917–1920)”. It analyzes the activity and evolution of anarchist groups during the years of the greatest influence of anarchism. The February Revolution of 1917 gave the Anarchists a chance to take advantage of the legality of their organizations. In 1917, there were organized federations of anarchists; party members were elected to councils, executive committees of councils, became leaders of trade unions. The Anarchists persuaded the workers to begin the process of socialization of industrial enterprises. The Anarchists became the allies of the Bolshevik party during the uprising against the Provisional Government and the Central Rada. But, after a few days of working together, the Anarchists and Bolsheviks began to confront. In November 1918, the armed groups of the peasant leader N. Makhno invaded their own “free region” independent of any authorities in the south of Ukraine. In autumn of 1918, it was formed the organization of the Anarchists – the Confederation of Anarchist Organizations of Ukraine “Nabat”. The Makhnovists tried to win the autonomy of the “free region”, their own administrative system in the area captured by the rebels. These efforts pushed the Soviet regime to proclaim N. Makhno “illegal” in June 1919. In October 1919, the Makhnovists proclaimed the Labor Federation and declared the protection of “social independence of Ukraine”.

The fourth section of the study is “The Anarchist movement in the underground and the struggle against the “dictatorship of proletariat state”: survival, revival attempts, liquidation (1920–1929)”. This section exposes the activities of anarchists in the era of collapse of the policy of Military Communism and New Economic Policy. Since November 1920, in the cities of the Ukrainian the authorities began arresting the anarchists, their activities in trade unions and factory committees was banned. After N. Makhno was proclaimed “outlaw”, the Makhnovists entered into a battle with the Red Army, making

raids along Ukraine. In May – July 1921, N. Makhno tried to raise the peasantry to fight against the Bolsheviks. In August 1921, the main armed unit of the Makhnovists went to Romania. In 1923–1926, it was a new notable outbreak of interest to the anarchist ideas, especially from the side of young people. It was associated with disappointment in the NEP and Bolshevik plans, increased unemployment, and expansion of the political niche in connection with disappearance of such parties as the RSDLP, PSR and exacerbation of the struggle for power within the Communist Party. By 1929, the secret police structures liquidated the anarchist groups.

The author makes the following conclusions: the anarchist movement in Ukraine had the potential to become a mass movement affecting the movements of workers, peasants and youth, having an effect on aesthetic and cultural tastes. The anarchist groups were formed as a part of the world anarchist movement, the Anarchists of Western Europe and America supported their confederates, and Western countries served as the “background” to the Anarchists from Ukraine. The strength and mass character of the movement were provided by numerous participants of the “direct actions” organized by the Anarchists. The anarchist activity was directed to propaganda, destruction of the foundations of political and economic inequality. In Ukraine, three trends of anarchism dominated: anarchism-communism, anarchism-syndicalism, anarchism-individualism. The Anarchists considered workers, peasantry, intelligentsia and students to be a driving force of global changes. Two peaks of motion (1906–1907 and 1917–1920) are fixed, when the level of support for anarchist slogans was quite high. It was found that Odesa and Katerynoslav, then Kharkiv became centers of anarchism. The movement of the Anarchists was not chaotic, but had centers of influence. The mass movement was created not by members of groups, but by the army of sympathizers who situationally supported the “direct actions”.

The victory of the February Revolution (1917) gave the Anarchists a possibility of legal participation in the political life and management of the masses. The Anarchists entered the block with the Bolsheviks, but ideological differences identified its temporal, situational nature. The Bolsheviks opposed the Anarchists, cutting the processes of socialization and self-government. Under the influence of the Bolsheviks, the movement was split into the Anarchists who attempted to make global transformations “in peacetime” and the “radical” Anarchists who began an armed struggle against the communist regime. And a part of the Anarchists followed the Bolsheviks for reasons of the need to protect the revolution, considering that the “state will die”. The Makhno rebel movement aimed at the struggle for the anarchist society, trying to take advantage of the weakness of the Bolsheviks to create a “free region”. The underground stage of the development of the movement required the Anarchists to choose new forms of struggle. In 1920–1921 the Anarchists laid their hope for a peasant revolt, the transfer of the Red Army troops to the side of the rebels. In 1921–1928 they believed in attraction of young people, in strike movement, the movement of unemployed. In 1923–1926, the phenomenon of anarchist

“Renaissance” manifested itself, but the subsequent crisis in the anarchist movement happened due to the fact that the anarchism used the old ideological dogmas. In the struggle against the empire, the Anarchists objectively appeared on one side with the future creators of the Ukrainian statehood. The Anarchists became part of the anti-Bolshevik underground, in the structure of which the forces of the Ukrainian national resistance played a significant role.

Key words: Ukraine, revolution, anarchist movement, Anarchists, anarchism-communism, anarchism-individualism, anarchism-syndicalism, illegalism, Bolsheviks, Makhnovists, terror, group, federation, confederation, emigration, labor movement, police, repression, propaganda.